ئاشنابوون به لايبنتز

پۆل ستراتێرن

له فارسییه‌وه: سه‌رهه‌نگ عه‌بدولره‌حمان

پێشه‌كی:

لایبنتز سه‌رمه‌شقی بلیمه‌تی كاریكاتێر ئاسا بوو. ژیانی لێوڕێژ له ڕووداوی هێنده پێكه‌نیناوی بوو، كه ئه‌و به ده‌گمه‌ن ئاگای له ناوه‌ڕۆكه‌كانیان بوو.

هه‌مووشتێكی ده‌رباره‌ی هه‌موو شتێك ده‌زانی، به‌ڵام به‌هیچ شێوه‌یه‌ك نه‌یده‌زانی خه‌ڵكی ئاسایی چۆن بیرده‌كه‌نه‌وه‌و هه‌ڵسوكه‌وت ده‌كه‌ن. ئه‌مه به جێگه‌ی خۆی، ئه‌و به‌دڵنیاییه‌وه یه‌كێك له خه‌مڵوترین فه‌یله‌سوفه‌كان بوو (هه‌رچه‌نده ئه‌م شیمانه‌یه زیاتر نوكته‌یه‌كه سه‌باره‌ت به فه‌یله‌سوفان تا ده‌رباره‌ی لایبنتز). له‌سه‌رایای كۆشكه‌كانی ئه‌وروپادا ده‌رده‌كه‌وت، كه ته‌نانه‌ت پادشا و خانه‌دانه‌كانیشیان به بایه‌خه‌وه لێیانده‌ڕوانی (هه‌رچه‌نده ئه‌مه له‌وانه‌یه زیاتر نوكته‌یه‌ك بێت ده‌رباره‌ی پادشایان و خانه‌دانه‌كان...). لایبنتز ده‌توانین بڵێین له‌سه‌رایای ته‌مه‌نی گه‌وره‌ساڵی خۆیدا له خزمه‌ت كۆشكی هانۆڤه‌ر-و له هه‌مانكاتدا چه‌ندین كۆشكی تردا-بوو. هه‌میشه هه‌رچه‌ند كارێك كه ده‌یتوانی وه‌ریده‌گرت و پێداگر بوو له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی كه بۆ هه‌موو ئه‌م كارانه موچه‌ی ته‌واوه‌تی وه‌ربگرێت. كاتێكیش كه موچه‌كه‌یان (به‌هۆی ئه‌وه‌ی كه ئه‌ربابه‌كانی ژانیان له شوێنی تر كارده‌كات) بڕی، زۆر دڵته‌نگ بوو.

پێرستكردنی ده‌ستكه‌وته‌كانی لایبنتز جارێكی تر ده‌بێته هۆی ئه‌وه‌ی كه ئه‌و وه‌ك زیاده‌ڕۆییه‌كی نائاسای بلیمه‌ت بێته به‌رچاو. له‌ڕاستیدا به‌پێرستكردنی هه‌موو ئایدیا و دۆزینه‌وه‌كانی زه‌حمه‌ته كه زۆربه‌یان له په‌ڕه‌كانی جانتایه‌كدا هه‌ڵگیراون كه هێشتا هه‌موویان بڵاونه‌كراونه‌ته‌وه. خۆشبه‌ختانه لایبنتز پتر له پله‌ی فه‌یله‌سوفی جێگه سه‌رنجیانداپه. به‌ڵام ته‌نانه‌ت لێره‌دا وێنه‌كه زۆر ڕوون

نییە. بێرتراند راسڵ، کە یەکێك لە باشترین بەرهەمە ڕەخنەییەکانی دەربارەی فەلسەفەی لایبنتز، نوسی، لەسەر ئەم باوەڕە بوو کە لایبنتز دوو فەلسەفەی بەدیهێنا.

یەکەمیان فەلسەفەیەکی سادە بوو بۆ بەکارهێنانی گشتی (واتە هەموو کەسێك-وەرگێڕ)، میتافیزیکێکی ساکاری گەشبینانە بەمەبەستی خۆشحاڵکردنی خاتوونە شازادەکان. ئایدیاکانی تر و کەمتر گەشبینانەکانی بە جانتا سپێردران. ئەمانە بەشێك لە سیستەمێکی ئاڵۆزو لۆژیکی و قووڵ بوون کە تەنیا ئەو هزرانەی لە ئاستی خودی لایبنتز (هەڵبەتە راسڵیش) دەیانتوانی ئەوە بەزەحمەت تێبگەن. هەردوو ئەم فەلسەفانە لە بنەڕەتەوە وەکو تێزێکی لەبڕان نەهاتوو مانەوە-هەڵبەتە ئەگەر بەڕاستی دوو فەلسەفەی لێکجودا بن. زۆربەی ئەو شرۆڤەکارانەی تری، کە هزری هاوتای (لایبنتز یان راسڵ)یان نیە، سکاڵکارن فەلسەفە سادە و ئاڵۆزەکان لەراستیدا پارچەی یەك شتن کە بە ئەندازەی دوو هێندەی خۆیان نە سادەو نە ئاڵۆزن. بە روونکردنەوەی ئەم خاڵە بنەڕەتیانە، ئێستا بە ژیانی لایبنتزەوە سەرقاڵ دەبین.

ژیان و بەرهەمەکانی لایبنتز

ژیانی ئەو، ئەمجارە بەبێ هیچ جۆرە ئاڵتەیەك لە 1 تەمموزی 1646 لە لایپزیگ دەستیپێکرد. سی ساڵ دواتر جەنگی سی ساڵە، کە سەراپای ئەوروپای گرتبۆوە و ئەڵمانیای لە دۆخێکی وێراندا بەجێ هێشتبوو، کۆتایی پێهات. ئەم کارەساتە سایەی خۆی تا دەیان ساڵ دوای وەستانی شەڕەکەش لەسەر گۆڕەپانی سیاسی ئەوروپا هەڵدا، کەم تا زۆر بەهەمان شێوەی کە سایەی شەڕی دووەمی جیهانی، جارێکیتر تەنیا دەستی بە وێرانکردنی ئەوروپای خۆرهەڵات کردووە.

باوکی لایبنتز، فریدریش لایبنتز، مامۆستای فەلسەفەی ئاکاری بوو لە زانکۆی لایپزیگ. دایکیشی کاترینا ئاشموك سێیەمین هاوسەری فریدریش بوو. کوڕەکەشیان بە ناوی گوتفرید ڤیلهیلم لایبنوتس داشۆری(1) (لە تەمەنی بیست ساڵیدا ڕێنوسی ناوی بنەماڵەکەی خۆیانی گۆڕی). تەمەنی پێنج ساڵ بوو کە باوکی کۆچیدواییکرد و بەخێوکردنی ئەو و خوشکەکەی کەوتە ئەستۆی دایکیان بە پێی گێڕانەوەکانی کاترینا لە بڕوادارە دڵکارەکانی تەبایی و هەماهەنگی بوو، هەرگیز بە خراپە باسی کەسی نەدەکرد. بەشێوەیەکی ئاسایی ئەمە بە بەشێك لە هەوێنی ئەفسانە باوەکان دەژمێردرێت. بەڵام لە مبارەیەوە دەبێت راست بووبێت. لایبنتز زۆر لەژێر کاریگەری دایکیدا بوو ئەم خەسڵەتانەشی تا دواهەمین ڕۆژەکانی تەمەنی پاراست.

وێڕای هەموو ئەم شتانە (لەراستیدا لەم هەموو شتەشدا شتێك بەگرنگ دەزانرا) ژیانی لایبنتز بەوردی یەك ریتم بوو. (ئیکهان)ی سکرتێرە درێژخایەنەکەی دەڵێت کە هەرگیز نەبیستووە ئەو بە خراپە باسی کەس بکات. فەلسەفەی لایبنتزیش پڕە لە هەستی قووڵی هەماهەنگی، و هەوڵە سیاسیەکانی سەراپای تەمەنیشی هەمیشە بزوێنەری هەماهەنگی بەخشین بوو بە گۆڕەپانی سیاسی ئەوروپایی.

لایبنتز چوو بۆ قوتابخانە، بەڵم دەبوت فێربوونی خۆی زیاتر لە ماڵەوە و بە خوێندنەوە لە کتێبخانەکەی باوکیدا بینیوەتەوە. هەمیشە بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە خۆی خۆی پێگەیاندووە و ئەمە تەنانەت لەهەمان ئاستی بەرزی بلیمەتییشدا دیارو بەرچاوە. کوڕێك بوو زۆر هۆگری خوێندنەوە بوو شوێن زنجیرەی بیرکردنەوەکانی دەکەوت تا هەر جێگەیەك کە خەیاڵی دەیبرد- تا ئەو شوێنەی کە تەختی کتێبخانەو هەموو مێژو کورسیەکان بە کتێبی کراوە دادەپۆشرێن. لە گەورەیشدا دیسانەوە دەکرا هەمان کوڕ بدۆزیتەوە لە گەورەساڵیدا توانای هەبوو هەفتەی پێنج شەش پرۆژەی سەیر و نامۆ لە سەریدا بەرهەم بهێنێ، کە لەژێر دەریاییەوە بگرە تا شێوەیەکی تەواو تازە لە کاتژمێر، لە فانۆسێکی تازەوە تا عەرەبانەیەك بە ئاستی خێرایی ئۆتۆمبێلێکی ئەمڕۆ (لە سەردەمێکدا کە جادەکان هێشتا کوێرە ڕێگەیەکی کوتراو زیاتر نەبوون) لە ئاشی بای ئاسۆییەوە تا دەزگایەك بۆ پێوانەی باشی و خراپی لەخۆ دەگرت- و هیچکامیان هەرگیز تەواو نەبوون.

لایبنتز لە تەمەنی چواردە ساڵیدا ئامادە بوو بۆ چوونە زانکۆی لایپزیگ. لەوێ ماف (قانون)ی خوێندو بەخێرایی لێکۆڵینەوەکانی بۆ هەموو شیکردنەوە شیاوەکانی ئەم بابەتە پەرەپێدا، لەوانە یاساکانی فیزیك، یاساکانی فەلسەفە، یاساکانی ماتماتیك و گشت چەمکە سیاسی و مێژووییەکانی ماف، لەم قۆناغەدا بوو کە لایبنتز بۆ یەکەمجار رووبەڕووی نوسینە قانون دانەرە بەرجەستەکانی وەك گالیلۆ، دیکارت و هۆبز بوەوە کە لە حاڵەتی شۆڕشێك دابوون لە ئەندێشەی زانستی، فەلسەفی و سیاسیدا. لایبنتز لەسەر بنەمای خەسڵەتی خۆی بەزوویی کەوتە بیری هەماهەنگبوونی هەموو ئەم ئەندێشە شۆرشگێڕییانە لەگەڵ رێبازی قوتابخانەیی ((سکولاستیك) کە لە ڕەوتی پێ سپاردن و رادەستکردندا جێگەی خۆی بۆ ئەو کردبۆوە.

لایبنتز لەکاتە دەستبەتاڵەکانیدا لێکۆڵەرێکی نامەزرۆی کیمیا (بەنیازی سازاندنی لەگەڵ شیمی) بوو، و شتێکیشی نوسی کە بنەمای تیۆری کۆمپیوتەری (نزیکەی سی سەد ساڵ بەر لە ئیشکردنی سەرەتایی تورینگ لەسەر ئەم بابەتە)دادەنا.

کاتی کە لایبنتز هەموو ئەمانەی بە کۆتا گەیاند تەمەنی نزیکەی بیست ساڵ بوو، بەڵام کاتی کە داوای پلەی لە زانکۆ کرد پێیانوت تەمەنی کەمە. کاتی دەرکەوت لە ئامێرێکی ژمێرەیی کە توانای پێزانینی لەسەر ئەوە نیە ئاتەواوی هەیە لایپزیگی بەجێهێشت و هەرگیز نەگەڕایەوە. لەباتی ئەوە چوو بۆ ئالدوروف، شارۆچکەیەکی زانکۆیی شاری نۆرنبێرگ کە لەوێ دەستبەجێ پلەی دکتۆرای پێ بەخشرا و پێشنیاری پلەی ئۆستادیان پێدا. ئەمەی دووەمیانی ڕەتکردەوە و وتی: ((کۆمەڵێك شتی زۆر جیاوازی لە مێشکدایە)).

لایبنتز بەرزەفڕ بوو دەیەویست ببێتە دەسەڵاتێك کـە درگـــای جیهان بـەحـسـاب دابـگـرێـتـەوە. خۆشبەختانە بۆ جیهان هەرگیز-لانیکەم بەو جۆرەی کە ئومێدەوار بوو- بەم ئامانجە نەگەیشت (بــەڵام ئومێدەوار بــوو بەچی؟ لە دۆخـی ئەو سـەردەمـەدا، دەیتوانی بەچی ئومێدەوار بێت؟ پلەیەکی سیاسی بەرجەستە؟ ئایا دەبێت یەکێ لە گەورەترین بیرمەندەکانی هەموو سەردەمەکان وەها وێنا بکەین کە لەپلەی وەزیری ڕاوێژکاری پێشکەوتووی پاشای ئەڵمانی بە ئەندازەی ریلگاپلند کار بکات؟ گۆتە لەوانەبوو پلەیەکی هاوشێوەی سەدەیەك دواتر لە وایمار (2) داگیرکردبێت، بەڵام ئەمە بە قازانجی ئەدەبیات تەواو بوو. لایبنتز بە دڵنیاییەوە رۆڵێکی چالاکتری وەردەگرت. دەتوانین وایدابنێین ئەو نەخشەی زێڕاوکێشییە(3) نوێیە، ئەو عەرەبانە خێرایانە، ئەو ئاشە پێشکەوتوە، ئەو پۆلە هەماهەنگەی کیمیاگەران، ئەو دادگایانەی کە ئامێری ژمێریاری سەرۆکایەتیانی دەکـرد، لە سەردەمی دەستپێشخەری لایبنتزدا چۆن بوون. ئـەوە با واز لـە کاریگەریان بهێنین لەسەر سەلامەتی هاووڵاتیان).

ئێستا لایبنتز، کە بێگومان هەموو ئەمانەی کە لە مێشکدابوو، دەستیکرد بـەوەی کە لـەرووی کۆمەڵایەتیەوە جێگەی خۆی لە چینە باڵاکانی کۆمەڵگادا بکاتەوە. سەرەنجام پلەیەکی ناسەرەکی لە کۆشکی شالیاری هەڵبژێردراو(4) ، ئۆسقۆف مایتس، یوهان فیلیپ فۆن شونبورن، پێدرا. ناونیشانەکانی پاشایانی ئەڵمانی لەو رۆژانە پڕ بە ئەندازەی ئەو خاکەی کە فەرمانڕەوایەتیان دەکرد و بایەخی گشتییان ئاستێکی پێچەوانەی هەبوو. زنجیرەی ئەو ناونیشانە تا ڕادەیەك هاوسەنگەی یوهان نوێنەری کەسێك بوو کە لە گۆڕەپانی سیاسی ئەڵمانیادا زۆر بێ کاریگەر نەبوو.

لەم سەردەمەدا ڕۆڵی ئەوروپای ئەڵمانی زمان لە شێوەی جامێکی سەردەمانی مینگ(5) دا بوو کە لە زۆر بەرزیدا کەوتوێت و پاشان سوریالیستێك سەرلەنوێ کۆیکردبێتەوە.

ئەم بەشە لە خەیاڵپەروەری روکوکو(6) لەگەڵ هەمان متمانەبەخۆی سوریالیستی، بە ئیمپراتۆریای پیرۆزی رۆما ناودەبرێت (کە هیچ یەك لەم سێ خەسڵەتەی نەبوو). زیاتر پاشای جیاجیا، کۆشك نشینەکان، هەڵبژێردراوەکان و هەرچی خۆتان پێتانخۆشێت کە ئەم نائیمپراتۆریانەیان پێکدەهێنا لە حاڵەتێکی زۆر ئاسوودەو تا ڕادەیەك سەربەخۆدا رۆژگـاریـان بەسەردەبرد و گشت ئەم ناوچەیە بەو جۆرەی کە لە نەخشەدا بەرچاودەکەوێت، لەوانەیە جێگەیەکی زۆر دڵگیرێت بۆ ژیان. لە دوای جەنگی سی ساڵە خەریك بوو دۆخەکان ئاسایی دەبوونەوەو زۆربـەی خەڵکی ڕازیبوون کە لەوڵاتێکدا (بەکۆمەڵێك ویلایەتی نادیارەوە) بژین کە گرگێکی بێ زیان بەناوێکی مەزنەوە فەرمانڕەوایەتی دەکرد.

بەدبەختانە لەویەری راین(7) لە فەرەنسا دۆخەکان جیاواز بوون- لەوێ کە جێگەی نزیك بە دوو سەد فەرمانڕەوا و تاکەیەنیرێك کە شیاوی ناوەکەی بێت، (دەنکە مێوژێك و چل قەلەندەر) ئێستا تەنیا فەرمانڕەوایەك و دنیایەك نەوسنی لەبار بۆ پادشای خـۆر لە ڤێرسایان هەبوو. لویسی چواردەهەم رەنگ و روویەکی گەشەخوازانەی هەبوو، فەرەنسا کاسۆلیك بوو، زۆربەی دەوڵەتە بچوکەکانی ئەڵمانیای ئەویەری راین پرۆتستانت بوون (یان کاسۆلیك، لە ڕاستیدا بایەخێکی نەبوو). سەرۆسقوف(8) مایتس تێگەیشت دەبێت هەرجۆنێك بووە لویس لە گەشەخوازیی لە ئەڵمانیا لێـبدات. مەسەلەکەی لەگەڵ ڕاوێـژکـارە گەنجە زیرەکەکەیدا باسکرد و لایبنتز دەستبەجێ پێشنیاری پلانێکی ناوازەی کرد. چونکە سەرۆسقۆف هەوڵی

هەمووشتێکی دەربارەی هەموو شتێك دەزانی، بەلام بەهیچ شێوەیەك نەیدەزانی خەڵکی ئاسایی چۆن بیردەکەنەوە هەڵسوکەوت دەکەن

ئەمدا لویس بۆ شەڕێکی خاچپەرستیانە، بەخستنەڕێی لەشکرکێشییەکی گەورە بۆ داگیرکردنی میسر هانبدات؟ و ئەگەر ببوایە وڵاتەکانی تری بۆ پەیوەستبوون بەم جەنگە پیرۆزە بەسەر کافراندا هانبدەدا، لەوانەبوو تەنانەت ڕێگە بۆ یەکێتی و هەماهەنگی دووبـــارەی کەنیسەکانی کاتۆلیك و پرۆتستانت هەموار بێت.

سەرتۆسفۆف لە ژێر کاریگەری ئەم پرۆژە بوێرانەدا ئارامی گرت و لایبنتز بەڕێکەوت بۆ پاریس تا ئەم مەسەلەیە بە لویس بڵێ. بـەڵام لێرەدا لایبنتز ڕووبـــەڕووی چەند کێشەیەك بووەوە. دواندنی پادشا خۆر ئاسان نەبوو. دەبوایە وەزیـرەکـان قەناعەتیان بکردایە کە ئەو ڕاسپاردەیەکی گرنگی پێیە، وا دەرنەدەکەوت کە وەزیرانی لویس دەرك بە جدیبوونی پرۆژەکەی لایبنتز بکەن. ئەمەش پێویستیەکی زۆری بە وردەکارییە قەناعەتپێکەرەکانی وەك نەخشەڕێگەکان، قەبارەی سوپا هەبوو، و نەخشەی ئەو شارانەی کە دەبوو هێرشی بکرایەتەسەر. هەموو ئەمانە ستراتیژیاسێکی دیاری ئەڵمانی دروستیکردبوو کە شارەزایـی لەرادەبەدەری سەربازی و خوێندنەوەکانی لـەم بـابـەتـەدا زۆر زیـاتـر بـوو لەهەر ژەنەراڵێکی ئاسایی. بـەڵام وەزیرەکانی لویس پـێـداگـربـوون بیریـخەنەوە کە فەرەنسا لەسەردەمی سەن لویسەوەو زیاد لە چواردە سەدە بەرلەوە دەستی بۆ هیچ شەڕێکی خاچپەرستی نەبردووە.

لایبنتز دەبوایە چوار ساڵی داهاتووی لە پاریس بەسەر ببردایە، هەرچەندە شەوق و ئارەزووی بۆ بردنەپێشی پرۆژەکەی میسر بەزوویی دامرکایەوە. کاری زۆر گرنگتری هەبوو (بەخەرجی سەر ئۆسفۆف). لەو ڕۆژانـــەدا پاریس لەسەرایای ئەوروپادا بە ناوەندی ڕۆشنبیری و فیکری ئەوروپا دەنـاسرا، پێگەیەك کە تا ئەمڕۆ لە چاوی دانیشتوانی ئـەوێـدا گـۆڕانـی بـەسـەردا نەهاتووە. لایبنتز بەخێرایی دەستیکرد بە خـولانـەوە لە هۆڵەکاندا و هەوڵیدا پەیوەندی لەگەڵا زۆربـەی ڕۆشنبیراندا دروستبکات. ڕۆحیەتی چما وەك پرۆفیسۆر شتێنانە بوو بەڵام لەم تەمەنەدا هێشتا توانای شاردنەوەی ئەم ڕاستییەی هەبوو.

بەباشترین جلوبەرگی کۆشکەوە، شکڵ و سیمایەکی تەواو بەشکۆی هەبوو، لەویارەدا درەوشانەوە هزرییەکەی بەئاسانی لەگەڵ دەماخی بێخەوشی لاوێکدا بەهەڵەیدا دەبردی. بەتایبەت دوشس(9) ئورلیان کە گوایە بەهەمانشێوە دەیڕوانیە ڕوناکبیران کە ئەمڕۆ ئێمە، لە ژێر کاریگەری ئەم لاوە هۆشیارە ئەڵمانییەدا وەستاوین: ((زۆر دەگمەنە کە (ڕۆشنبیرێك)جلی جـوان لەبەربکات، بۆنی لێ نەیەت، لە سوعبەتیش تێبگات)). دوش کە بۆ خۆیشی ئاپادەیەك ڕۆشنبیر بوو، زۆر زوو لەگەڵ لایبنتزدا بووە هاوڕێ؛ یەکێك لە یەکەمین ئەڵقە زنجیرەییەکانی دوشسەکان و ئەو شازادە خانمانەی کە لایبنتز هەتا کۆتایی تەمەنی پەیوەندی لەگەڵیاندا نەپچڕا.

وێـــڕای هــەمــوو ئــەم پــەیــوەنـدیــیــە کۆمەڵایەتیانە، لایبنتز وەکـو ڕابـــردوو لە ڕووی هزرییەوە زۆر کـارا مایەوە. سێڵاوێك لە ئەندێشەی درەوشـــاوە لە مێشکیدا بەخوڕ بوو کە زۆربەیان بایەخی بنەڕەتیان هەبوو کە هەر یەکێکیان ئەمری خاوەنەکەی لەو بوارەدا دەستەبەردەکرد. لەم سەردەمەدا بوو کە بیردۆزی (ژمێرەی دیفرانسیل و ئینتگراڵ)ی داهێنا. هەروەها ژمێرەی دوو لایەنەی دۆزییەوە هەرچەندە (بەهەڵە) بیریلەکردەوە چینییەکان پێش ئەو دۆزیویانەتەوە – هەروەها (بەباشی) هەستیپێدەکرد کە تیۆرەکانی ((یین)) و ((یانگ))ی ئای چینگ ئاماژەو نیشانەدەری ئەوانەیە. (ئـەوە جـۆرە دەرکپێکردنێکی تایبەتی کەسێکە لە پلەی لایبنتز). لەکاتێکدا ئەو ئامێرە کەرتی دەبیەی ئێمە پێی ئاشناین دە ژمـارە (سفر تا نـۆ) دەخوێنێتەوە، ئامێری دوو ژمارەیی تەنیا سوود لە دوو ژمـارەی سفر و یەك وەردەگـرێـت. ئەمە لەوانەیە زۆر دوورو درێژ دەربکەوێت، بۆ نموونە 1=1، 2=10، 3=11، 4=100 تا 9=1001، 18=010010 و هەتا دوایی، بەڵام لایبنتز زانی کاتێك هەندێ چەمکی تایبەتی لە ژمـارە دوو دانەییەکان (بۆ نموونە سێ ژمارەییەکان) لەژێر یەکتریدا ڕیز بن سفر و یەکان زۆرجـار لە ستونە عەمودییەکاندا بەشێوەیەکی سیستماتیك دووبارە دەبنەوە. ئەمە ئەوی ئومێدەوار کـرد کە لەوانەیە بنەما ((یاسا))یەکی گشتی تەواو تازە بۆ ماتماتیك بدۆزێتەوە- هــەرچــەنــدە هــەرگــیــز ئــەم ئامانجەی وەدینەهێنا. بەڵام پەی بەوەبرد کە شێوەی دوو دانـەیـی بـۆ ئامێرێکی میکانیکی باشترینە، چونکە دەتوانێت بەکرداری سادەی: وەستان- جوڵە یان بڕ- بەتاڵا کار بکات. لە ڕوانگەی ئـەمـڕۆوە دەتوانین بزانین چۆنە، بەتایبەت لە ئامێرێکدا کە بە کارەبا کاردەکات و خاوەن ئەرێنی و نەرێنییە. ئەمە کشا بۆ بەکارهێنانی ژمێرەی دوو ژمارەیی لە کۆمپیوتەرەکاندا. لایبنتز هەوڵیدا سود لە باشی میکانیکی دەزگای دوو ژمارەیی وەربگرێت و تەنانەت ئامێری ژمێرەیی ((حاسیبە))ی هێنایە ئاراوە کە ئەمە ماتماتیکی تازەی بەدواوە بوو، بەڵام بەزوویی تێگەیشت کە ئامێرێکی لەوجۆرە لە پشت تەکنەلۆژیاوە لەبەردەستدایە.

لەم سەردەمەدا فەلسەفەی نوێی دیکارت (کارتزیانیزم) شتێکی وەکو پێکهاتەخوازی ئەمڕۆ لەنێو کۆڕو کۆبوونەوەکانی پاریسدا بوو. بەڵام بەپێچەوانەی پێکهاتەخوازی (کە ڕووبـــەڕووی دەقێکی وەکو پێکهاتەیەك بێ دانەر دەبێتەوە) ئەوە دەبوو بەجدیش بیگرێ. فەلسەفەی دیـکـارت نوێنەری پچڕانێکی جـدی بـوو لـەگـەڵ ڕێـبـازی قوتابخانەگەرایی (سکۆلاستیك)ی چاخەکانی

ناوەڕاستدا. لەباتی دەستبردن بۆ ژێدەری (واتە زیاتر فێرکارییە ئەرەستۆییەکانی رابردوو) پشتبەستوو بوو بە ئەقڵ و ڕەوشی زانستی. زانست هەنگاو بە هەنگاو لەگەڵ رەوشی ژیرانەدا دروستدەبوو بە دڵنیایی و بێ دوودڵی دەستپێدەکرد. وێکچوونی ئـەو بە ماتماتیك ڕێکەوت نەبوو. دیکارت لەم بوارەشدا سەری هەڵهێنابوو. ئەو بوو کە پێشنیاری چەمکی ئەندازەی تایبەتمەندی کرد(کە تایبەتمەندییە دیکارتیەکانیش بە ناوی ئەوەوە ناودەبرێت). بەهۆی سێ تەوەری تایبەتمەند لەسێ رەهەندەوە کە پێکەوە گۆشەیەکی پتەویان هەیە. پێگەی هەر خاڵێکیان لە فەزادا زیاتر لەگەڵ ئەندازە تایبەتمەندەکاندا نیشاندا. سەیر نیە کە ئەم پێکهاتە ماتماتیکیانە، ئەقڵ، و رەوشـی زانستی دیکارتیان بـە وەرگرتنی ئایدیایەکی میکانیکی لە جیهاندا رێنوێنی کرد. جیهان هەروەکو ئامێرێك یان سەعاتێکی گەورە وابوو کە لە سەرەتادا خودا خستبویە جوڵە. بەو پێیە، شتەکان لە فەزایەکی رەهادا بونیان هەیە: جیاوازیەکی تەواو لە نێوان پێگەکانیاندا بوونی هەیە، و یان بەتەواوی بێ جووڵە بوون یان لە حاڵەتی جوڵەدا بوون.

لایبنتز لێهاتووانە خەوشەکانی ئەم بۆچوونەی دەستنیشانکرد. وێڕای دیدی بێ سنور روانینیان، فەزا دەبێت جیاواز بێت لەوشتانەی کە تیایدا لە حاڵەتی سکون یان جوڵەدان، لەو حاڵەتەدا دەبێت سەرانسەری فەزا بە تەواوی یەکجۆر، هەروەکو خانەیەکی تەواو، بێت. بەڵام ئەگەر بەو شێوەیە بێت چۆن دەتوانین بۆ پێوانەی شوێن بەهۆی تایبەتمەندیەکانەوە سودی لێوەربگرین. ئەو جۆرە تایبەتمەندیانەی دەبێت ناخەیاڵی بن- ناتوانرێت ئەوەی لەبەرچاوە لەیەك جۆری بێ سیمادا بونیان هەبێت بەڵام ئەگەر ئەو جۆرە تایبەتمەندیانە خەیاڵی بن کەواتە ئێمە ئەوانەمان بەدڵی خۆمان سەپاندووە بەسەر فەزادا. کەواتە چۆن دەتوانین بزانین ئەوانە بێ جوڵەن (راوەستاو)ن. سەبارەت بە چ شتێ ڕاوەستاون؟

لـێرەدا دەتوانـیـن بەڵگەهێنانەوە بـۆ تیۆری رێژەیی ئەنشتاین لە حاڵەتی ئاوڵەمەییدا ببینین. بـەڵام لایبنتز لەباتی ئـەوەی کە ئەمە (وەکو ئەنشتاین) ماتماتیکیانە لێی بکۆڵێتەوە، بەباشیزانی میتافیزیکیانە پێیەوە سـەرقاڵ بێت. تـۆوی فەلسەفەی بە کامڵبوونی لایبنتز ئا لێرەدایە.

لەبەر رۆشنایی بەڵگاندنەکانی پێشوو، لایبنتز بەم ئەنجامە سەرنجراکێشە گەیشت کە فەزا بوونی نیە. (بەڵگاندنێکی هاوشێوەشی دەربارەی زەمەن بەکارهێناو بەم ئەنجامەش گەیشت). لایبنتز بڕوای وابوو کە هیچ چوارچێوەیەکی ژێدەری ڕەها بوونی نیەو چەمکەکانی ئێمە بۆ فەزاو کات تەنیا گریمانەی بێ بنەمان. ئەگەر لەبەر رۆشنایی ئەو بەڵگانەدا لێکۆڵینەوە بکەین، تەنیا شتەکان بونیان هەیە.

ئەمەی کە شتێك خێراتر لە شتێکی تر دەجوڵێت، لەکاتێکی درەنگتر لە شتێکی تر دەردەکەوێت، یا بەلای ئێمەوە لە شتێکی ترەوە نزیکترە بەتەواوی پەیوەندی بە خاڵی روانینی رێژەگەرایانەی ئێمەوە هەیە. کەسێکی تر کە لە روانگەیەکی ترەوە دەروانێت، شتەکان بەشێوەیەکی جیاوازتر دەبینێ. شوێن و کاتی ڕەها بوونی نیە. تەنیا خودا دەتوانێت شتەکان بەو جۆرەی کە بەراستی بوونیان هەیە، ببینێت- لە خاڵێکی روانینەوە بەگشتی بەبێ بەرچاوگەو خاڵی لە کات و شوێن. تا ئێرە فەلسەفەی لایبنتز دەنگدانەوەیەکی باشی لە ئایدیالیزمی ئەفلاتونیدا هەبوو کە تیایدا جیهان سەبارەت بە وەهمێك لێکدەدرێتەوە کە رەنگدانەوەی واقیعیەتی کۆتایی فۆرمە ئامانجیەکانە. بەڵام دیکارتگەرایی نـوێ نیشانیدابوو چـۆن دەتـوانـرێ حەقیقەتی فەلسەفی لەسەر بنەمای ئەقڵ و نـەك لەسەر بنەمای واقیعیەتێکی ئەودیوی نابەرچاو بنیاتبنرێت. بەمەی کە لایبنتز بە تەواوی لەگەڵ دیکارتدا هاوڕا نەبوو هەستیدەکرد کەوابوو نابێت بە ئاراستەی ئایدیالیستی نازانستی ئەفلاتونیش بڕوات. لایبنتز لەباتی دیدی میکانیستیانەی دیکارت بۆ جیهان، وێنایەکی پتەوی پێشنیارکرد کە وێنەی بزوتنەوەیەکی دەهێنایە ئـاراوە. لایبنتز لە ئەنجامی دۆزینەوەی ژمێرەکانی (دیفرانسیل و ئینتگرال) کە ژمێرەکانی لەخۆگری ئەندازە سـەرەو خـوارەکـان بوو کە تا ئەندازە بێکۆتا بچوکەکان کەمدەبوونەوە بەو جۆرە بیریکردەوە کە شتەکانیش لە کۆتاییدا بریتین لەو خاڵە بێکۆتا بچوکانەی کە نە کات و نە شوێن لە

> **لێرەدا دەتوانین بەڵگەهێنانەوە بۆ تیۆری رێژەیی ئەنشتاین لە حاڵەتی ئاوڵەمەییدا ببینین. بەڵام لایبنتز لەباتی ئەوەی کە ئەمە (وەکو ئەنشتاین) ماتماتیکیانە لێی بکۆڵێتەوم بەباشیزانی میتافیزیکیانە پێیەوە سەرقاڵ بێت. تۆوی فەلسەفەی بە کامڵبوونی لایبنتز ئا لێرەدایە**

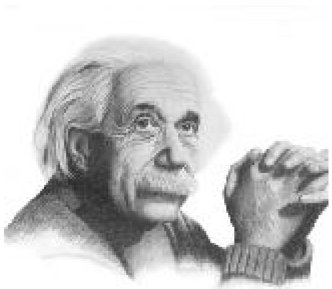

خەسڵەتەکانیاندا نیە. ئەم خاڵانەی سەرەنجام ناونا ((مۆناد)).

لەم کاتەدا لە پاریس سەرەتاکانی دەیەی 1670، لایبنتز بیری لە چەمکێکی گرنگتریش دەکردەوە کە لە فەلسەفە کاملکردووەکەی دواتریدا رۆڵێکی گرنگی هەبوو. ئەویش (بنەمای هۆکاری بەس بوو) بوو، کە لەسەر ئەوەی هیچ شتێك روونادات مەگەر (هۆکاری بەس بوو) بۆ ئەم کارە بوونی هەبێت. پاسای لایبنتز بووە یەکێك لە ناوەرۆکە دیاریکراوەکانی فەلسەفەی ئەقڵگەرایی.

بەڵام یەکەمجار پێویستە ئەم پاسایە لە ناوەرۆکی ئەندێشە کاملبووەکانی تری لایبنتز دا جیا بکەینەوە. یەکێك لە ئەندێشە ناوەندییەکانی زانینی هەمەکی (گشتی) بوو کە وتەکانی تری ئەو بوو لە بارەی پرۆسەی زانینەوە. ئەم فکرە جەختی لەسەر شیکردنەوەو راسپاردەی زانستی دەکردەوەو هەڵگری شیکردنەوەی analysis چەمکەکان بوو بە سادەترین توخمیانەوە (زاراوەی analysis زاراوەیەکی یۆنانییە بە مانای لێککردنەوە هەڵوەشاندنەوە، هەڵوردن بنکۆڵی دێت). ئەم سادەترین توخمانە بەشێوەی ناساندن دەردەبردرێت. شیکردنەوەی وردی لۆژیکی چەمکەکانیان بۆ هەقیقەتە زەروورییە لۆژیکیەکانە- واتە ئەو هەقیقەتانەی کە پێویستە دامەزراوبن- هەروەها کە لە هەر پێناسەیەکدا بەو جۆرەیە، بەڵام ئەم پێناسانە دەتوانرێت لێکبدرێن تا ئەو هەقیقەتانە بەدەستە بکەن کە لێکدراوین- واتە ئەو هەقیقەتانەی کە شوێنکەوتەی زەرورەتی لۆژیکی نین

لەراستیدا لای لایبنتز سێ جۆرە راستی بوونی هەیە. ئەو راستییانەی کە دەکرێت بە پێناساندنیان کەم بینەوە. بۆ نموونە پێناسەی ئەقلیدس لە گۆشەیەکی خێراوە: گۆشەیەك کە لە راوەستاو کەمتر بێت. دووەم لێکدانەوە ئەم وەك ئەوی ترەکان، لەو جۆرەی کە لە ماتماتیکدا دەدۆزرێتەوە. بۆنموونە: 142857x7=999999. هەردوو راستییە هەڵێنجراوەکانی دەتوانرێت بە یەکێك لەم دوو جۆرە راستییە دابەزێت. جۆری سێیەمی راستی بریتی بوو لە لێکدانەوە ئەزموونیەکان، ئەوانەی کە دەبوو لە ئەزموونەوە هەڵێنجرێن. بۆنموونە: ((رووباری تایمز بە لەندەندا تێدەپەڕێت)). ئەمە راستییەکی زەروری نیە، ژێهاتییە.

بەڵام رەخنەگرێکی وردبینی هاوچەرخی لایبنتز بیری هێنایەوە کە هەموو راستییەکان لەم سێ چەمکەدا جێگەیان نابێتەوە. لەو نێوانەدا دەتوانرێت باس لە یاسا بابەتیەکانی ماتماتیك بکرێت بۆنموونە یاسای جێ باسی ئەقلیدس لە بەرچاو بگرێت: ((گشت لە بەش گەورەتر) و ((دوو شتی یەکسان لەگەڵ شتێکدا لەگەڵ یەکتر یەکسانن)) (بە گوزارشتێکی تر ئەگەر A=B و B=C، لە ئەنجامدا دەبێتە A=C). ئەم وتانە لەوانەیە زۆر روون و ئاشکرابن بەڵام بەدەربرینێکی ورد هیچ یەك لەم دووانە نە پێناسەیەو نە لێکدانەوەی وەکیەکی. تەنیا یەکجۆریان توانیویەتی لەنێوان ئەم دووانەدا جێبگرن.

لایبنتز دەیویست دان بەمەدا بنێت، بەڵام ئەو باوەڕی وابوو ئەم جۆرە بنەما بابەتیە، ئەگەر زانین بڕیار بێ بەجۆرێك بڕواتە پێش پێویستە قبوڵ بکرێت.

هەروەها پێشنیاری شێوازێکی کرد بۆ سەلماندنی ئەم جۆرە بنەما بابەتیانە بەهۆی بنەمای جیاوازی (لێکدژی) بنەڕەتی. ئەو بڕوای وابوو کە ئەم جۆرە راستییانە لەراستیدا بەم بەڵگەیە زەرورەتی لۆژیکیان هەیە کە باوەڕبوون بەجیاوازییەکانیان دەگاتە لێکدژی

بنەمای جیاوازی بنەڕەتی ماتماتیك و هەموو ئەوەی کە لەسۆنگەی لۆژیکیەوە رەنگە جێبگرێت، بەڵام تەنیا ئەمەی کە شتێك لەوانەیە لۆژیکی بێت بەمانای ئەمەی کە ئێستا لەبەرچاوە روودەدات نییە. بۆ رونکردنەوەی ئەوەی ئەوەی وەدیهاتوە بونی هەیە بنەمای دووەمیشیان پێویستە. زانین لەباتی ئەمەی کە بەتەواوی لە لێکدژی دوور بکەوێتەوە، پێویستی بە (هۆکاری بەس

بوو) هەیە بۆ ئەم کارەی کە روویداوە ئەم بنەمایە هۆکاری بەس بوو دەڵێت هیچ شتێ لە جیهان رووناداتْ مەگەر هۆکاری بەس بوو بۆئەمەی کە بەو شێوەیەو نە بە جۆرەی تری روودەدات، بوونی هەبێت. بەڵام لێرەش دیسانەوە لایبتز لە زانست دوورکەوتەوەو هاتە نێو چوارچێوەی میتافیزیکەوە. ئەو سودی لەبنەمای هۆکاری بەس بوو وەرگرت بۆ سەلماندنی بوونی خودا و هەروەها زۆرێك لە هۆی میتافیزیکی و خوداناسی تر کە لەگەڵ مەسیحیەتی سەردەمی ئەودا دەگونجان

بەڵام بە چاوپۆشین لەم ئەندێشە دوورەسە تیۆریانە، لایبتز پەیوەندی خۆی لەگەڵ بابەتی کەمتر ژیرانەش لە دەست نەدابوو. هەندێ نەخشەی بۆ بەلەمێك دارشت کە لەژێر ئاودا بەدەست دەرۆیشت. ماتۆڕی هەوای گوشراو کە کاریگەرییە لاوەکیەکانی تەقینەوەکەی دەکرا بۆ بەڕێکردن و هاویشتنی بەکاربهێنرێت. تەنانەت بیری لە توانای کەشتییەکیش کردەوە کە بتوانی لە فەزادا بڕوات، گەرچی ئەمەیان کاتێ بەباشی بیری لێکردەوە هەوای پێویست نەبوو بۆ بەکارخستنی بایەوانە میکانیکیەکانی، وازلێیهێنا.

ئەوکاتە کوێرە بارودۆخی لایبتز ئاڵوگۆڕی بەسەرداهات. لەساڵی 1673 سەرۆسقۆف مایێنس کۆچیدوایکرد. موچەکەی لایبتز بڕا، و هەوڵدان بۆ پەیوەستبوونی لویسی چواردەهەم بەجەنگی خاچپەرستان لە میسر وازلێهێنرا. (بۆنموونە کتێبێکی سەبارەت بەوە نوسیوە کە فەرەنسا بۆ پاراستنی ئەڵمانیا لەگێچەڵی لویسی چواردەهەم، پێویستە هێرش بکاتە سەر میسر چونکە ئەو وڵاتە شوێنێکی زۆر گرنگی هەبووە لەبەرنامەی سیاسی فەرەنسادا- وەرگێڕ) (ئەم گومانە هاتەپێش کە ناپلیۆن رەنگە لەژێر کاریگەری ئەم پلانەدا بووبێ، کاتێ کە (سەدەیەك زیاتر دوای ئەوە) دەستیکرد بە لەشکرکێشیەکی زۆری هاوشێوە بۆ میسر. ئێستا زانراوە کە لە راستیدا ناپلیۆن کاتێ کە لە 1803 هانۆڤەری داگیرکرد پلانەکانی لایبتزی بینوەو کاغەزەکانی لایبتز لە ئەرشیفەکانیدا دەرکەوتن، بەڵام ئەمە چوار ساڵ دوای لەشکرکێشیە کارەساتبارەکەی بوو بۆ نیل. ئەگەر ناپلیۆن پلانەکانی لایبتزی چەند ساڵ پێشتر بدیایە، ئایا ئەگەری ئەوە هەبوو ئەوانە وا بەهێزیکردایە لەشەڕی نیلدا نێلسۆن تێکبشکێنێ؟ دەزانین ئەگەر لایبتز بیوایە چۆن بیرێکی دەکردەوە.)

ئێستا لایبتز خۆی رووبەڕووی مەسەلەیەکی پراکتیکی کردۆتەوە، کە زۆرێك لە باشترین ئەقڵە بیرمەندەکانی مێژووی شکست پێهێناوە، لەبنەڕەتەوە دەبێ چۆن ژیانی خۆی دابین بکات؟ دەستبەجێ دەستیکرد بەناردنی نامە بۆ سەرجەم کۆشکەکانی ئەڵمانیا: ئایا حەزدەکەن بەشێوەیەکی راستەوخۆ سود لەدەرفەتی کەموێنەی خزمەتگوزاری بلیمەتێك وەربگرن؟ لەهەمانکاتدا، بۆئەوەی کە دەستبەجێش بڕێك پارەی نەخت دابین بکات دەستیکرد بە دروستکردنی ئامێرێکی ژمێریاری تازە (حاسیبە) کە بەسەر کێشەکانی ئەو حاسیبەیەدا زاڵدەبوو کە پێشتر پاسکاڵ دروستیکردبوو. بەداخەوە لایبتز لە تێفکرینە دوربینەکانی خۆی لەم بارەیەوە بەلارێدا رۆیشت. یەکەمین نیازی ئەو کۆششکردنی بوو بۆئەوەی کە هەرچی زووترە حاسیبەکەی خۆی بخاتە بەردیدی بازرگانی هەمیشەییەوە، بەدەر لەم شێوەیە رەنگە نزیکەی 150 ساڵ بەر لە بیبج(10) (کە بۆخۆی نزیکەی 150 ساڵ لەپێش سەردەمی خۆیەوە بوو) بەیەکەمین کۆمپیوتەر گەیشتبێ. ئەمەش لاف لێدانێکی فیشاڵ ئاسا نییە لەلایەن لایبنتزەوە، هەروەکو بینومانە، پێشتر ماتماتیکی دوو ژمارەیی کە رەگەزێکی جێگیرکەرە لە پێکهاتەی ((تەواوکاری)) ژمێریاری میکانیکی، داهێنابوو. هەروەها نامیلکەیەکی نوسیبوو کە فۆرمی تەواوەتی ماتماتیکی لێکدراو کە رۆڵی زۆر بنەڕەتی لە تیۆریزەکردنی کۆمپیوتەردا نواند. ئەمە لقێکە لە ماتماتیك کە ئەنجامە گریمانەییەکانی پێگەیەك یان مەسەلەیەك، شکاندنی بەرەگەزە بچراوە سادەکان لێك دەدرێتەوە. وێکچوونی نێوان کارەکانی کۆمپیوتەرو شیکردنەوەکەی لایبتز بە پرۆسەی زانین، زانینە هەمەکیەکەی، ئێستا دەرکەوتووە. هەروەکو زانیشمان، لەگەڵ ئەوەی کە هەڵهێنجانی لایبتز لە سروشت تەواو

ئەو راستییانەی کە دەکرێت بە پێناساندنیان کەم بینەوە، بۆ نموونە پێناسەی ئەقلیدس لە گۆشەیەکی خێراوە: دووەم لێکدانەوە ئەم وەك ئەوی ترەکان، لەو جۆرەی کە لە ماتماتیکدا دەدۆزرێتەوە. لێکدانەوە ئەزمونیەکان، ئەوانەی کە دەبوو لە ئەزموونەوە هەڵێنجرێن

میكانیكی نەبوو كاركردەكانی هۆیی ئەو شێوەیان زۆر لەكاری كۆمپیوتەر دەچوو.
لایبنتز تا 1676 لە پاریس مایەوە تا سەرەنجام یوهان فریدریش، دۆكی بیرنشڤیك و لونبێرگ، تسێل، و هانۆڤەر پێشنیاری پلەوپایەیەكی بۆكرد. لایبنتز ناچاربوو بەبێ مەیلی بەرەو هانۆڤەر بەڕێكەوێت، هەرچەندە بیری لە چەند ڕێوشوێنێك كردەوە كە لەرێگەی دوور، لەرێگەی لەندەن و پاشان لاهای-ەوە سەفەربكات كە لێرەوە توانی چەند بیرێكی تازە لە سپینۆزا وەربگرێ.
لایبنتز بەدرێژایی تەمەنی لەخزمەت كۆشك و دیوانی هانۆڤەردا بوو. یەكەمین كاری ئەو بەرێوەبردنی كتێبخانە بوو، و بەدەروونێكی ئاسایی و خێراوە سەركەوتی ئەم هەوڵە بوو كە جگە لە بەرێوەبردنی كتێبخانە هەموو كارێكی تریش بكات . شێلگیر بوو هەتا لەتوانایدا بێت یارمەتی ئەربابەكەی بدات لە بەرێوەبردنی دۆك نشینەكەیدا(11) ، دۆك هەمیشە لە پێدانی پاداشتی بەردەوامدابوو بۆ بیرۆكەو پلانی تازە: سیاسەتێكی دراوی تازە، پێشنیارێك بۆ سود وەرگرتن لە گەرمای سود وەرنەگیراوی زۆپا دیواریەكان، پرۆژەیەك بۆ پەیوەستكردنی هەموو رووبارەكانی میرنشین(دۆك نشین) بە تۆرێكی ئاوەرۆكان، سەرچاوەیەكی داهێنانی تازە بۆ باخەكانی كۆشك پرۆژەی بیمەی گشتی (زیاد لە دوو سەد ساڵ بەر لەسەردەمی خۆی) و چەندین پێشنیار بۆ ئەو لایەنانەی تری كە لایبنتز دەیتوانی پێیانەوە خەریك بێت- سەرپەرشتی لیژنەی دادوەری بۆ چاودێری بەسەر دەزگای بەرەوەردەیی میرنشین، سەركەشێگەری ئاوەكان، سەركەشێگەری باركردن و گواستنەوە، پەرستگاكان و هتد. (ناچار دەبوایە هەموو موچەكانیشی لەیەككاتدا وەربگرتایە) لایبنتز مرۆڤێكی چاوچنۆك نەبوو، بەڵام هەر كە مێشكی سەرقاڵی شتێكی وەك پارە راكێشان، یان رێكخستنی سەرلەنوێی سیستەمی ژێراوكێشی كۆشك-دەبوو، هەمیشە لێشاوێك لە ئەندێشەی نوێی وەڕێ دەخست.
هێندەی نەبرد كە دۆك هەستیكرد ئارامی گەیشتۆتە لوتی. ئیتر دەربـــار(12) ی بەس بوو. چۆن دەبێت لەدەست ئەم بەرێوەبەری كتێبخانە تازەیە رزگاری بێت. سەرەنجام بریاریدا كە بینێرێت بۆ چیاكانی هێرتس تا بزانێت ئایا دەتوانێت سیستەمێكی ترومپای نوێ بۆ پێشگرتن لە هەڵوەرینی كانزای میرنشین دروست بكات یان نا. بۆ كتێبدارێك(13) كارێكی سەیر بوو، بەڵام باشە كتێبدارەكەش كتێبدارێكی سەیر بوو.
هەر لەو كاتانەدا لایبنتز حەزی بۆ كیمیا تیایدا چەكەرەی كرد. لەوانەیە بەلایانەوە سەیر بێت زمینێك بە ئەندازەی لایبنتز و حەزی ئاوەزخوازانە، بۆچی دەبێت كەمەندكێشی بابەتێكی جێی شكی وەكو كیمیا بێت، بەڵام لەراستیدا كیمیا ئەو رۆژگارە زۆر جێی شك نەبوو. شیمیای ئەزمونگەرایانە هێشتا وەكو زانستێكی ناكامڵ، و زۆرێك لە كاركردەكانی هێشتا زیاتر لە چوارچێوەی كیمیادا بوون، كە ئەم چەشنەیان بەدرێژایی چەندین سەدە بە ئەنجامی رەمزاوی راهێرا بوو. لەسەدەی حەڤدەهەم شیمیازانان و كیمیاگەران زۆربەیان لێكجیا نەبوون. (تەنیا ئەمرۆ نەبێت كە كیمیاگەران قڕیان تێكەوتووە، زۆر بەئاسانی دەتوانرێت لێكجیابكرێنەوە).
بەڵام هیچیەك لەمانە بیانو نین بۆ لایبنتز كە پەیوەستبونی بەكیمیاگەری بە ساویلكانەترین ئاماژە بوو. ئەگەر بیتوانیایە بەردی فەیلەسوفان(14) بدۆزێتەوە، ئەگەر رێگەیەك بدۆزێتەوە كە بتوانێت كانزا بێ بەهاكان بكات بە ئاڵتون، دەیتوانی لەرووی مادیەوە سەربەخۆ بێت. ئەوكاتە ناچار نەبوو ئەمەندە لەكاتە بایەخەكانی بە راكەراكی ئەركە فەرمیەكانی خۆی لە كتێبخانەی كۆشك بەسەر بەرێت.
لایبنتز لەسەرایای ئەو ساڵانەی كە لە هانۆڤەردا بەسەریبرد، بەردەوام خەریكی دەعوەتكردنی كیمیاگەرانی گەرۆك بۆ كۆشك تا بتوانن تواناكانی خۆیانی بۆ بسەلمێنن. زۆر چووە ژێر كاریگەری كەسێك بەناوی جاناتان كرافت كە لەگەڵیدا چووە مامەڵەوەو تێچووی مادی تاقیكردنەوەكانی بۆ دابینەكرد. ئەمە بۆ لایبنتز كە زۆر پیسكەو رەزیل بوو گۆڕانی رێبازێكی گرنگ بوو. هەركاتی كەسێك لە كۆشك هاوسەرگیری بكردایە نەریت وابوو كە ئەو دیاریەكیان پێبدات، دەفتەرۆكەیەكی (دروستكراوی خۆی) پڕ لە رستەی فەلسەفی خۆی دەربارەی ژیانی دوای هاوسەرگیری پێشكەش بە هاوسەرەكان دەكرد.
لە 1960 دۆكە پیرەكەی هانۆڤەر بەو جۆرەی كە لایبنتز لە نامەكانیدا دەینوسێت (لەتەمەنی 64 ساڵی و دوومانگی و دوو رۆژی و 3 سەعاتیدا)) كۆچی دوایكرد. براكەی جێگەی ئەوی گرتەوە كە دەیەویست ناونیشانێكی زیادەی ((هەڵبژێردراوی هانۆڤەر)) یش بۆخۆی دەستەبەر بكات. بۆئەوەی كارەكەی بەرێتەپێش هاتە سەرئەوەی كە بەرێوەبەری كتێبخانەكەی لە ئەرشیفەكاندا بخاتە كار تا بە شەجەرەنامەكاندا بگەرێت و لە هەمانكاتدا كورتە مێژوویەكی بنەماڵەیی بنوسێتەوە
لایبنتز خۆی لە كتێبخانە بەدوور گرت و پاش ماوەیەك بە نامیلكەیەكی تازەوە دەركەوتەوە كە ئەندێشەكانی دەربارەی ژمێرەكانی ((دیفرانسێل و ئینتیگراڵ) دەخستەروو. پەرچەكرداری كۆشك بۆ ئەم دیكۆمێنتە تۆمار نەكراوە بەڵام كاتێ لە ئەوروپا بڵاوبۆوە بووە هەراوهۆریا. نیوتن سكاڵاكار بوو كە ئەم ژمێرانەی ماوەیەكی زۆر لەمەوبەر دۆزیوەتەوە، لایبنتزیش ئەم

بیرۆکەیەی لە نوسینە چاپ نەکراوەکانی ئەودا دزیوە کە لە لەندەن پیشانی دابوو. هێندەی نەبرد کە گەنگەشەکە پەرەی سەند و باشترین ئەقڵەکانی ئەوروپا دەستیان بە لایەنگری و نوسینی نامەی تورە ئامێز کرد بۆ بڵاوکراوە خاوەن فەرهەنگەکان. لەراستیدا نیوتن زووتـر ئـەم جـۆرە حسابەی دۆزیبۆوە، بەڵام لایبنتز ئەوەی بە جیا لەنیوتن و ماوەیەك بەرلەوەی نوسینە بڵاونەکراوەکانی نیوتن ببینێ، دۆزیبۆوە. لایبنتز بەدرێژایی تەمەنی توشی چەندین مشتومڕ بوو لەسەر دزینی ئەدەبی. ئەو توانایەکی هزری زۆری هەبوو کە پێویستی بە دزی ئەدەبی نەبوو و لەرووی ئاکارو عادەتی خۆشیەوە بـەدوور بوو لە گونجاندنی ئەندێشەی کەسانی تر لەکاری خۆیدا. بەڵام دەکرا لەوشوێنانەی کە بەڵگەی بنەڕەتی لە ئەندێشەی کەسانی تردا ببینرێت، کە وا دیاربوو خاوەنەکانیان ئەوانەیان نـەدۆزیـوەتـەوە. لـەم حـاڵـەتـەدا هـەنـدێ جار ئەندێشەی بنەڕەتی بەوەی خۆی لێکدەدایەوە، چونکە کەڵکی لەوە وەرگرتبوو. بێگومان کاتێ کە هەندێ لە ئەندێشەکانی سپینۆزای دزی، بەمجۆرەبوو.

رەوشـــی دۆخـــی سیاسی ئـــەوروپـا هــەروا بە مـەتـرسـیـداری مـایـەوە. یەکێتییە لەقەکەی وڵتـانـی ئەڵمانیا، کە بە ئیمپراتۆری پیرۆزی رۆم ناودەبرا، لەهەموو لایەکەوە کەوتبووەبەر هەڕەشە. لویسی چواردەهەم ستراسبۆرگی گرتبوو خەریکبوو، خوازیاری تەواوی ئالزاس(15) دەبوو، لەخۆرهەڵاتەوەو لە هەنگاریا شۆڕشێك روویدابوو تورکەکان لە دەروازەکانی ڤیەننا بوون.

لایبنتز وێڕای هەموو ئەو پرۆژە نەشیاوانەی، بە قوتابیەکی کاریگەری پیشەیی سیاسەتی پراکتیکی مایەوە. لە پۆستەکەی لە کۆشکی هانۆڤەر هەروا بە کۆڕی روو لەفراوانی خۆی لەستایشکەرانی کۆشك و پایەبەرزان نامەنوسی دەکرد و ژمارەیەك پێشنیاری سیاسی زۆر زیرەکانەی دەخستەڕوو. ئەمانە نـەك تەنیا جۆرەها رێگە چـارەی لەو بارەیەوە بۆ مەسەلەکانی رۆژ بەڵکو ژمارەیەك پرۆژەی دووربینانەتریشیان لەخۆدەگرت. یەکێك لە ئەندێشە هەمیشەییە خۆشەویستیەکانی لایبنتز بناغەدارشتنی سەرلەنوێی یەکگرتنی کەنیسەکانی کاتۆلیك و پرۆتستان بوو. ئومێدەوار بوو سەرەنجام ئەمە بە یەکێتی ئەوروپا کۆتایی پێبێت. ساڵانێکی زۆر بێهودە هەوڵیدەدا پیتەری مـەزن، لویسی چـواردەهـەم، ئیمپراتۆری پـیـرۆزی رۆمـی بەم پرۆژەپێشنیارە پەیوەست بکات-و نەگەیشتە هیچ ئەنجامێك.

بـەڵام دۆکـی هـانـۆڤـەر هێشتا دەیەویست هەڵبژێردراوی هانۆڤەر بێت، و بـەردەوام لە لایبنتزی دەپرسی چی دەربـارەی ئەم پرۆژە زۆر گرنگە کـردووە- کە هەرچیەك بێ کارێك بوو کە بەهۆیەوە پارەی وەردەگـرت، سەرەنجام لە ئەنجامی گەڕانە نابەدڵ و دواکەوتوەکەی لایبنتزدا دۆك بووە هەڵبژێردراوی هانۆڤەر. لە میانەی مەراسیمی دواتردا رادەستکردنەوەی درەنگوەختی لایبتز تا رادەی ئەنقەستانە لەبەرچاونەگیرا. ئینجا لەساڵی 1798 هەڵبژێردراو مرد و گیورگی لودڤیگ جێگەی گرتەوە.

لودڤیگ بەپێچەوانەی پادشایانی پێشووی خۆیەوە رۆشنبیر نەبوو، لەبەرئەوەی کە کەمترین پەیوەندی بە دواهەمین بیرۆکە هزریەکانی بەرێوەبەری کتێبخانەکەی خۆیەوە نەبوو. لایبنتز بانگهێشتکرا تا روونکردنەوە بدات بۆچی تا ئێستا کورتەمێژووی بنەماڵەی هانۆڤەر کە فەرمانی پێکرابوو بینوسێت، نەنوسیوە- کـارێـك کـە جـارێ ناونیشانەکەی ((کورتەمێژووی خانەدانی برۆنشڤیگـ- لۆنبێرگ، و هانۆڤەر بریتییە لە نەسلی سێل و ویلفنبوتێل(16) و هەروەها پەیوەستە بەخانەدانی گوێلف و ئێست، کە لە دوورترین سەردەمەکانەوە دەستپێدەکات)) بـوو. فەرمانیش درایـــە لایبنتز دەستبەجێ بگەڕێتەوە بۆ کتێبخانە. ئەو بەبێ مەیلیەوە ئامادەی کاری لێکۆڵینەوە بوو، بەڵام بەخێرایی پرۆژە بەرزەفڕانەکەی باسکردنی چرووپری تەواوی فەلسەفەکەی مێشکی بەلاڕێدا برد.

فەلسەفەی لایبنتز یاسایەکە بـە جوانیەکی زۆرەوەو بەسادەییەکی سەرسورهێنەر لەلایەنە سەرەکیەکانی خۆیدا، ئەو بـڕوای وابـوو جیهان

فەلسەفەی لایبنتز یاسایەکە بە جوانیەکی زۆرەوەو بەسادەییەکی سەرسورهێنەر لەلایەنە سەرەکیەکانی خۆیدا. ئەو بڕوای وابوو جیهان پێکدێت لەژمارەیەکی بێکۆتا لەگەوهەر

پێکدێت لەژمارەیەکی بێکۆتا لەگەوهەر. ئەمانە بەمۆناد ناودەبرێن، فۆرمی کۆتایی هەموو شتەکان. لەوانە خودایە. ئەگەر شتێك فـەزا داگیربکات دەبێت خـاوەن رەهـەنـد بێت. واتـە دەبـێت بتوانرێت دابەشبکرێت و لـەم رووەوە لێکدراوە. وێرای ئەمە مۆنادە کۆتا سادەکان ناتوانن خـاوەن رەهەند بن و لەئەنجامدا مادی نین، هەموو جیهانێك لەژمارەیەکی بێکۆتا خاڵی میتافیزیکی دروستـبـووە. بـەڵام چونکە ئەم خاڵانە میتافیزیکین ناتوانن هیچ مامەڵەیەکی فیزیکیان هەبێت. شوێنکەوتەی یاساکانی هۆو بەرهۆ نین: هۆیەکی لەنێوانیاندا بوونی نیە، وێرای ئەوەی بە ئەستێ ئێمە دەکات کە لەجیهانی مادیدا روودەدات. رەفتاری رووکەشیانەی ئەو مۆنادانەی کە جیهان بەرجەستە دەکەن ئەنجامی یەك (هەماهەنگی پێشوەختی بنچینەیی)ە کە لەنێوانیاندا بوونی هەیەو لـەوکـاتـەی کـە گـەوهـەری ئـەوانـە خـودا ئەفراندی بوونی هەیە. لەوکاتە بەدواوە، گۆڕانکارییەکانی حاڵەتی مۆناد سەربەخۆ بـەهـۆی حـاڵـەتـی پێشوەختی هەمان مۆنادەوەیە. بەدەربڕینێکی تر هەریەك لەوانە شوێنکەوتەی زنجیرەیەك هۆ و بەرهۆی خۆیەتی، کەبەهۆی ((هەماهەنگی پێشوەختی بنچینەیی)) هاوشان لەگەڵ هەموو مۆنادەکانی تردا دەمێنێتەوە. ئەم هەماهەنگیە خـودا ئەفراندی و تـەواوی سروشت سـەعاتی خودا (horlogivm dei) یە. ئەوەی بوونی هەیە دەشێ داهێنانێکی کامڵا نەبێت، بەڵام ناکامڵی ئەو بەهۆی سروشتەکەیەوە ناچارییە.

لایبنتز توانی ئەمە بەهۆی دوو بنەمای بـنـەڕەتـی خـۆیـەوە بـنـەمـای جـیـاوازی (لێکدژی)بنەڕەتی و بنەمای هۆکاری بەس بوو، بسەلمێنێ خودا دەشێ ناکۆتا بووبێ، بەڵام کاتێ کە بە دروستکردنی جیهانەوە خەریك بوو توانا ناکۆتاییەکانی ئەو سنوردار بوون. بۆچی؟ بۆ دروستکردنی ئەم جیهانە، بەناچاری ئەم جیهانە دەبوایە جیهانێکی رەخساو بوایە. و بۆ ئەوەی کە رەخساو بێت، دەبوایە لەگەڵ بنەمای جیاوازی بنەڕەتیدا بگونجێت (ئەگینا رەخـسـاو نـەدەبـوو) هەربۆیە، بۆئەوەی کە جیهان داهێنراو بێت دەبێت (بەڵگەی بەس بوو) بونی هەبێت. ئەم (بەڵگە)یە خـودا بـوو. چونکە خودا باشە، هەڵبەتە دەبێت باشترین جیهانی خوڵقاندبێت. بەڵام بەپێی بنەمای جیاوازی بنەڕەتی ئەم جیهانە دەبوایە جیهانێکی شیاوەکی بێت. ئەمە واتە خودا ((باشترین جیهانی لە جیهانە شیاوەکییەکان)) ئەفراند. جیهانی کامڵ بەروونی نەشیاو بوو، هەر کەموکورییەکیشی کە جیهان هەیەتی بەهۆی کاریگەری شیاوەکی بوونیەوە پێبەرەتانە.

ئەم لایەنەی فەلسەفەی لایبنتز بوو کە ڤۆڵتێری وا لێکرد لە رۆمانی کاندید و لەژێر ناوی دکتۆر پانگلۆس دا گاڵتەی پێبکات. دکتۆر پانگلۆس گاڵتەجاڕی بێترخ پێداگرە کە رایبگەیەنێت ((هەموو شتێ لەم باشترین جیهانەدا بـەرەو باشی دەڕوات)) بەبێ سەرنجدان بـەرووداوە کتوپڕەکانی جیهان و ئەو کارەساتانەی وەکو زەمینلەرزەی لیسبون(17) کە (30) هەزار کەسی کوشت. هەروەها ئەمە بەشێك بوو لە فەلسەفەی لایبنتز کە بێرتراند راسڵ، ڤۆڵتێری سەرەتای سەدەی بیستەم، ئەوەی بە میتافیزیکێکی گەشبینانەی رووکەش بۆ شازادە خانمەکان وەسـفـکـرد. راسـڵ ئـەم رەخـنـانـەی بە گشت مـۆنـادنـاسـی لایبنتز، نـاوی ئەو کتێبەی کە لایبنتز سەرەنجام لە 1714 بۆ روونکردنەوەی فەلسەفەی مۆندادەکانی خۆی بڵاوکردەوە، پەرەپێدا. وێرای ئەوانە، مۆنادناسی بەرهەمێکە دەربڕی بلیمەتی و دژوارییەکی بەرچاو.

ئەو لەم کتێبەی ئەخیریدا روونیدەکاتەوە ئـەو ئەندێشانەی هەمیشە لە حاڵەتی گـۆڕانـی خـۆیـانـدان کـە چـۆن هەریەك لەم ژمارە ناکۆتاییانەی مۆنادەکان کەلە هەماهەنگی پێشوەختی بنچینەییدا بوونیان هەیە بەتەواوی تاقانەن. لایبنتز ئەم مۆنادانەی بەشتی وەکـو گیان وێنا دەکـرد: ئـەوان میتافیزیکی، هەمیشەیی و هەریەك بێهاوتان و مۆنادەکان ((بێ پەنجەرە))ن چونکە ناکرێت هیچ شتێك بچێتە ناویانەوە، یان لێی بێتە دەرەوە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمەشدا، دەوترێت هەر مۆناد ئاوێنەی جیهانە. ئەوان پێکەوە لەیەك زنجیرەی بێوچاندا بەسەردەبەن مۆنادە بـەرزتـرەکـان پلەی بەرزتریان لەئاگایی هەیە. ئەوان بەروونی و جیاوازیەکی زۆر زیاتری ئاوێنەی جیهانن. مۆنادەکانی تر لەم بارەیەوە لێڵترن، بەڵام هیچ دوو مۆنادێك بەوردی بەقەدەریەك ئاگایان نیە و گەرنا نەدەکرا ئەوانە لەیەکتری جیابکرێنەوەو وێرای ئەمە بەشێوەیەکی بێ هاوتا تەنیا نەدەبوون، بۆنمونە لەشی مرۆڤ پێکهاتووە لە هـەزاران هـەزار مۆناد کە ئاگاترینیان گیانیەتی- کە خاوەنی باڵاترین ئاگاییە.

بـەڵام بۆچی هەر مۆناد دەبێت بێهاوتا بێت؟ بۆچی دوو مۆنادی وەکیەك ناتوانن بوونیان هەبێت؟ لایبنتز لـەم خاڵەدا بەتەواوی راشکاوە، و تەنانەت بۆ پشتیوانی بانگەشەکەی خۆی بنەمایەك دەباتەپێش و ئەویش بنەمای ((لەیەکتری چووەکان))ە کە وێرای ئەوەی دووشت کە بەتەواوی لەیەك بچن، ناتوانن بونیان هەبێت، چونکە لەو حاڵەتەدا ئەوان یەك شتن. ئەوان بەتەواوی دەستنیشان نەکراون و لەم رووەوە وەك یەکن! لایبنتز تەنانەت بۆ ((سەلماندن))ی ئەم خاڵە سودێکی بلیمەت ئامێز لەبنەمای (هۆکاری بەس بوو) دەکات. گریمان خودا دوو دەست نیشان نەکراوی یەکێکیان لێرە و دووەمیانی لەوێ دانابوو. (هۆکاری بەس بوو) نەبێت بۆ ئەمەی کە ئەو دووانە بە پێچەوانەوە لێرەو لەوێ دانەنرابن کەواتە

بنەمای (هۆکاری بەس بوو) کە بۆ هەبوونی جیهان پێویستە، هەڵدەوەشێتەوە لە بەرزترین پلەکانی عەقڵانیەت، تەنانەت ئەقڵیش بە تێڕوانینی ناعەقڵانی دەگات.

لایبنتز ترسی نەبوو لە قبوڵکردنی بەڵگە زۆرینە سەرسوڕهێنەرەکانی روکردە ئەقڵگەرا رەق و پتەوەکانی خۆی. ئەم بیرەی کە هەر مۆنادێك ئاگایی کەم تا زۆر روونی خۆی لە تەواوی گەردوون لە خۆیدا هەیە، هاوکات لەگەڵ بەڵگەی ناوبراوی ئەو بۆ ئەمەی کە زەمەن وجودی نیە، ئەوی بۆ ئەنجامێکی هەڵخڕێن کشاند. هەر مۆنادێك دەبێت لە ناخی خۆیدا لە تەواوی ژیانی گەردوون ئاگایی هەبێت. بەڵام چونکە رۆحی هەر مرۆڤێك مۆنادێکە، ئەو ئەنجام وەردەگرێت ((تێگەیشتنی سەربەخۆی هەرکەسێك بەیەکجاری هەرشتێك کە بۆ ئەو لەهەر زەمەنێکدا روودەدات لەخۆ دەگرێ)). ئەمە دەشێ زیادەیەکی لاواز لە هەندێ تیۆری دەروونناسی ئەمڕۆ بەرچاو بکەوێ، بەڵام راستەوخۆ لەگەڵ مەسیحیەتی ئەو سەردەمە لە ناکۆکیدا بوو. وەها هزرێك رۆژی دادوەری نەك تەنیا بێ پەیوەندی بەڵکو نادادپەروەری دەسازاند. ئەمە یەکێك لەو تیۆرانە بوو کە لایبنتز خۆپارێزانە سپاردیە چەکمەجەکەی خۆی.

هەموو ئەم مۆنادناسیە لەوانەیە بۆ ئێمە وەکو چیرۆکی پەریانی ئاشکرا بکاتە بلیمەت ئامێزی، هەروەکو بۆ بێرتراند راسلیش وابوو. ژمارەیەك هەڵەی ئاشکراشی هەیە. بۆنموونە چۆن دەکرێت جیهانی مادی لە شتی نامادی پێکهاتبێت؟ لایبنتز روونیدەکاتەوە کە ئەمە تەنیا ((رووکەشی)) ئەوانەیە. ئەم جۆرە چالاکیە فیکرییە بۆ هەستیاری ئەمڕۆ کە لەگەڵ واقیعیەتە سەختەکاندا رونکردنەوەی زانستی زیاتری لەخۆگرتوە دەبێتە مایەی نارەزایەتی. بەڵام مۆنادەکانی لایبنتز وێکچوویەکی سەرنجڕاکێشیان- ئەگەرچی بێ ئاگا- لەگەڵ هەندێ لە رەگەزەکان لەسەر لێواری ئەندێشەی زانستی ئەمڕۆدا هەیە. ناوکی مادی ئەتۆمێك لە پێوانە لەگەڵ ئەندازەی ئەتۆمێك کە ئەوە لە خۆیدا جێیکاتەوە وەکو ئەندازەی دەنکەنۆکێکە لە کڵێسای کۆمەڵگادا. لە پاشماوەی ئەتۆمدا کەرەستەی زۆر بوونی نیە. بەگوزارشتێکی تر جیهان بە زاراوەی مادی ئێمە پێکهاتووە لە برێکی لەرادەبەدەری زۆری ((نامادی)). میکانیکی کوانتۆمیش(18) زۆربەیان لەگەڵا ئەو ئەلکترۆنیانەی کە لە مەدارەکانی دەوری ناوکی ئەتۆمی دەخولێنەوە وەها رەفتار دەکەن کە وەکو بڵێی تەواو شەپۆلگەلێکی بێ گەوهەری (مادی)ن. تەنانەت ناوەرۆکی ناوکی ئەتۆمیش ئێستا بەچەندین ناوك وردکراونەتەوە کە زۆربەیان زیاتر شێوەیان لە وزە دەچێت تا مادە. لایبنتز هەڵبەتە لە ئاستی زانستی و ئاستی فیزیکی، بەڵگاندنی نەدەکرد. مۆنادەکانی ئەو بێ چەندو چوون میتافیزیکی بوون. ئەوەی سەیرە ئەمەیە کە فەلسەفە ئەقڵانییە پەتیەکەی دەبوایە وێکچوونێکی سەیری بە تیوریزەکردنی ماتریالیزمی زانستی ئەمڕۆ هەبێت. بەراست ئێمە دەربارەی دنیا چەند دەزانین. چەند لەوە دەزانین بەهۆی شێوەی بیرکردنەوەمان داسەپێنراوە؟ لایبنتز گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە ئێمە سەر لە وردەکاری پێکهاتنی کۆتایی جیهان دەرناکەین. هەموو ئەوەی دەرکی پێدەکەین رووکەشەکەیانە. ئەفلاتون ئەم واقعیەتە کۆتاییەی لە دنیای ئەولادا بە مەتەڵۆك دانا. مۆنادەکانی لایبنتز لەوانەیە میتافیزیکی و بێ رەهەند بن بەڵام حاشا هەڵنەگرانە لە هەمان جیهانن کوت و (پارچەدارن) و لە راستیدا ئەوانەن کە جیهانیان پێکهێناوە.

لێرەدا لایبنتز یەکێك لە قوڵترین پرسەکانی دەخاتەڕوو کە بەوجۆرە زانینی مرۆیی، چ لەرووی زانستی و چ لەرووی فەلسەفیەوە ئازار دەدات.

زانین لە جیهان بەتەواوی وابەستەیە بە کۆئەندامی زانینی هەستەکی ئێمەوە: هەستی بینین، بەریەککەوتن و جوڵان (دینامیکی) و بیستن و هتد. بەتایبەتی بینین هەست و سۆزی ئێمە بۆ ئەم باوەڕەیە کە جیهان هەر ئەوەیە کە دەیبینین. بەڵام تەنانەت لێرەدا، لەویەڕی دۆزراوەترین شێوەی تێگەیشتنی هەستەکی لەسەدەی رابردوو یان هەمان سەردەم بۆمان دەرکەوتووە کە هەندێ لایەن لە جیهان هەن کە توانای ((بینین)) یمان نیە. دەزانین لەهەر دوو کۆتایی شەبەنگی دیار هەندێ شت لەپشت سنوری توانای تێگەیشتنی چاوی

فەلسەفەی لایبنتز یاسایەکە بە جوانییەکی زۆرەوە بەسادەییەکی سەرسوڕهێنەر لەلایەنە سەرەکییەکانی خۆیدا ئەو بڕوای وابوو جیهان پێکدێت لەژمارەیەکی بێکۆتا لەگەوهەر

ئێمەوە بوونیان هەیە. شەپۆلەکانی سەروو وەنەوشەیی و تیشکی ژێر سوور هەن، ئەوە با واز لە شەپۆلە رادیۆیی و تیشکە جیهانیەکان، و ئەم جۆرە بابەتانە بهێنین. هەموو ئەمانە تەنیا بە ئامێرە زانستیەکان دەتوانین بیانپێوین. بەڵام ئەم ئامێرە ناسکانەی پێوانەی زانستی بەمانایەکی زۆر مەبەستدان، تەنیا وەکو ئیدامەو بەردەوامی کۆئەندامی هەستەکی ئێمە کامڵبوون. ئەوانە لەرووی بابەتەوە جیا نین لە هەستی بینین و بەریەککەوتن و هەستەکانی ترمان. لەکوێ دەزانین کە واقعیەتی کۆتایی ((کە لەوێیە)) بۆ کۆئەندامی هەستەکی، مایەی تێگەیشتنە، یان تەنانەت بە درێژەکێشانێکی زۆر ئاڵۆز پێکهاتەی زانینمان مایەی تێگەیشتنیەتی؟ راستیەکەی ئەمەیە کە نازانین. واش دێتە

بەرچاو ئەسڵەن رێگەیەکمان نییە بۆ زانینی ئەمەی مایەی تێگەیشتنە یان نا. هەموو ئەوەی تێیدەگەین ئەوەیە کە کۆئەندامی هەستەکیمان توانای تێگەیشتنی ئەوەی هەیە. ئەمە چ وێکچوونێکە دەتوانێت لە واقیعیەتی کۆتایی بچێت کە هەستەکانمان بوروژێنێن؟
بەمانایەکی زۆر واقیعی، هەر وەڵامێک بۆ ئەم پرسە پێشبینی ناکرێت. فەلسەفەی ئەقڵگەرایانەی لایبنتز یەکەمین هەوڵی چاخی نوێ بوو بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسەی بەگوێرەی روونکردنەوەیەکی کۆمەڵگای جیهان بوو. ((سیستم))ی ئەو لەکاتی خۆیدا ئیلهامی بە سیستەم سازانی گەورەی فەلسەفی بەخشی. بەڵام فەلسەفەی سەرەتایی دەبوایە سەرنجی زۆر نزیکتری بەشۆرشی ژاستی بدایە کە لە... لایبنتزدا تارادەیەك کەوتبوە ...سیستەمی مۆنادناسی لایبنتز ...ی خۆی وەڵامێکی فەلسەفی ...سەمی زانستی هەمەلایەنە بوو، ...نیوتن کەمتر لەسی دەیە پێشتر بە دۆزینەوەی کێشکردن دایمەزراندبوو.
یادی... بەشێکی گرنگی تری لایبنتز ...بو لەبواری لۆژیکدا. ئەمە یەکەمین ...تی بەرچاوی لۆژیکە لەسەردەمی ...ئەرەستۆدا بەدەستهات. بەداخەوە ...یبنتز زۆر ستایشی ئەرەستۆی دەکردو ...ا دەکی لە هەموو شتزانانی تاك و ...دای بەرزتر لەخۆی بەدرێژایی مێژوو ...، لایبنتز قبوڵیەکرد کە پتر ئەو ...سکۆلاستیکەی سەدەکانی ناوەراست ...لە ئەرەستۆ وە وەرگیراوە ئێستا ...دوای دوو هەزارە) شتێکی پێکەڵکە. ...بەڵام وەکو بڵێی بەئەرکی دەزانی رێز لە ...ئەرەستۆ بگرێت. لەهەر ...ئەنجامگیرییەکانی جیاوازییەکی ...یان لەگەڵ ئەرەستۆ دا هەبووایە ...بەدەر لەم هەستە نەبوو کە

شوێنێك لە بەڵگاندنەکەی ئەو دەبێت کەموکورییەکی شاراوە بێت، خاڵێکی جوان کە ئەو ئاماژەی پێ نەکردووە. کەسانی تر، جەخت ئاساتر ئەمەیان بەشتێکی بێمانا دەزانی. ئەوان باوەریانوابوو کە لەراستیدا ئەو ترسی لە تووشبوونی بەربەرچدانەوەی باس و وتوێژێکی هەمەلایەنە هەیە، لۆژیکی ئەرەستۆ هێشتا فێرگەی فەرمی کڵێسا بوو. نکۆڵیکردنی لەوە کۆتایی بەتەمەنی کاری دیپلۆماسی ئەو دەهێناو پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و حزبیەکانیشی لەگەڵ شازادە خانمەکان و فەرمانرەوایانی سەرابای ئەوروپا تێکدەدا.
بەهەر شێوەیەك بوو، لایبنتز وای بەباشزانی لۆژیکی خۆی بەفەرامۆشگای هەگبە گەورەکەی خۆی بسپێرێت کە تا سەدەو نیوێك دواتر بە نەدۆزراوەیی مایەوە. تا ئەوەی رۆژگارێك کەسانی تر هەندێك (بەڵام نەك هەمووی) داهێنانە لۆژیکیەکانی ئەویان دۆزیبوەوە. لۆژیکی لایبنتز بەرهەمی باوەری زۆری ئەو بوو بۆ ئاوەزخوازی، هەروەها دەگەرایەوە بۆ پرۆسەی ((زانینە گشتی))یەکەی کە ژێرخانی ئەو بوو. وەکو زانینی گشتی، لێرەشدا لایبنتز لەسەر ئەوە بوو کە گشترین چەمکەکان (لێکدراو)ن. واتە پێکهاتووی ژمارەی بەدیهاتووی تێگەیشتنە بنەما بنچینەییەکانن. ئەو باوەڕیوابوو دەتوانرێت ئەوانە بەشێوەیەکی ((شکڵی)) لەگەڵ هێماکان یان ئەو سیمبولانەی کە نیشاندەری ناوەرۆکەکانیان بێت، بەرچاو بکەوێت. ئەم کارە دەکرێت بەشێوەی خەتی چینی یان هیرۆگلۆفی میسری کۆنیش ئەنجامبدرێت. ئەم شێوەیە دەکرێت ((زمانی بیتە گشتیەکان)) دروستبکرێت. ئەو جۆرە زمانە نەك تەنیا بۆ هەمووان دەبووە مایەی تێگەیشتن، بەڵکو تێگەیشتنیشی بنەمایەکی هاوبەشی دەگەیاندە هەموو مرۆڤایەتی. زمانێکی گشتی بیرۆکەکان بوو کە لە

روانگەی سەرنج بە زمانی گشتی ژمارەکاندا دەبووە پێوانە وەرگر. لە کاتێکیشدا کە ژمارەکان لە ژمێرەی ماتماتیکیەکاندا بەکاردەهاتن، هیرۆگلۆفەکانی لایبنتز دەکرا لە ((حسابی ژیری))دا بەکاربهێنرێت. لایبنتز پێشبینی دەکرد کە شێوازەکەی ئەو لە ئاینەدا بتوانی زۆرێك لە نەریتە کۆمەڵایەتیەکانمان لە ناوردبینی تێکچڕژاویان بۆ رەفتاری ئاوەزخوازانەی نەگۆڕ بگۆڕێت. ((ئەگەر باس و گفتوگۆیەك بێتەپێش، پێویستی دوو فەیلەسوف بە مشتومڕ زیاد لە پێویستی دوو ژمێریار نابێت. چونکە ئەوەندە بەسە پێنوسەکانیان بخەنە دەستیانەوە کاغەزەکانیان بخەنە بەردەمیان، و بەیەکتری بڵێن ((ئەگەر ویستیشیان هاورێیەك بە شایەتحاڵ وەربگرن) ((وەرن حساب بکەین)). هەموو دۆسیە دادگاییەکان، وتووێژە کۆمەڵایەتیەکان، هەموو جۆرە مشتومڕەکان بە قازانج و ئاکامی کۆمەڵێك ماتماتیك دەبڕێتەوە. لەراستیدا تەنانەت دەتوانرێت وەڵامەکە بە ئامێری ژماردن ((حاسیبە))ش تاوتوێ بکرێت، تا نیشانی بدات هەڵەیەك لەکاردا نەبووە به گەڕاندنەوەی ئەم پرۆسانەش ئەم ئەگەرەش هەبوو کە لەروانگەی ژیرییەوە تاوتوێ بکرێت ئایا فڵان چەمکی لێکدراو پشتەستوە بە بونیادی پتەوی چەمکە بنەمادارەکان یان نا. یان راستیەکەی لـەرووی نەزانیەوە لەخۆگری گریمانەیەکی نا دروست بووە.

هەموو ئـەم پرۆسانە لەخۆگری ((زمـانـی پێنە گشتیەکان))ی لایبنتز بـوون کە ئەوانە، ئێستا گشتیان بە یەکەمین لۆژیکی هێمادار ((سیمبۆلی)) دەناسرێتەوە (هەرچەندە سـەرچاوەی لۆژیکی سیمبۆلی ئەمرۆ نەبوو، چونکە سەدو پەنجا ساڵ لە جانتای لایبنتزدا بەشاراوەیی مانەوە). بەداخەوە لایبنتز نەیتوانی زاڵ بێت بەسەر ئەو گرفتانەی کە دۆزەرەوانـی سەربەخۆ ئاینەدەی ئەویان هەراسان کردبـوو. لۆژیکی سیمبۆلیکی تا ئاستێکی زۆر بەهەمان شێوەی جەبر هەڵسوکەوت لەگەڵا سیمبۆلییە گشتیەکاندا دەکات. ((هەموو سێوەکان میوەن)) دەتوانرێت بەشێوەی ((هەموو ئەلفەکان (ب) ن)) بەرجەستە بکرێت کە لە سیمبول دانەری لایبنتزدا بەشێوەی ((A,B)) دەنوسرێت. ئەو جەبرە لەتوانایدا نەبوو بەشێوەیەکی رەزامەند بە لێکدانەوە پارچەیی یان نەرێنیەکانەوە خەریك بێت. بـەڵام درێــژدادڕی، بایەخی پەتی لۆژیکی سیمبۆلی نیە، لە سەدەی دواتر لە بونیادی سەرەتای لایبنتز ئەم بەشە بووە خاوەنی رۆڵێکی بەرچاو لە فەلسەفەو هەروەها بووە بنەمای ماتماتیك لە دەورانی سەدەی بیستەمدا خودی بێرتراند راسڵ لە هەوڵ و کۆششێکی بەرچاودا بەشدار بوو بە جێکردنەوەی ماتماتیك لەسەر بنەمای لۆژیکی پتەو. (کۆششی بێهودە ئەو جۆرەی کە دیار بوو). لە هەمانکاتدا هێزو وزەیەکـی فەلسەفی زور لەپێناو زمانشیکاری لۆژیکدا خەرجکرا (خەرجیش دەکـرێـت). بەشی گرنگ لـەم کـارە بریتیە لە پارچە پارچەکردنی چەمکە لێکدراوەکان بۆ بەشە لێپێکهاتووەکانیان، رێك هەمان ئەوەی کە لایبنتز وەسیەتی کردبوو. هەوڵە بەلاڕێدا رۆیشتووەکەی لایبنتز بۆ کەمکردنەوەی تایبەتمەندی خواستە کۆمەڵایەتیەکان بۆ فۆرمۆلە لۆژیکیەکانی ئەمڕۆش لەگەڵماندایە.

ویلیام، دۆکی گلوستەر(19) میراتبەری تاج و تەختی ئینگلتەرا لە ساڵی 1700 کۆچی دوایکرد. ئەم رێهاتیە بەئاشکرا هاتەپێش کە گیورگ لودفیگی هانۆڤەر میراتبەری ئەو بێت. گفتوگۆکانی نێوان لەندەن و هانۆڤەر دەستپێکرد، و گیورگ لودفیگ لەسەر ئەوە بوو کە سوود لە کارامەیی سیاسی و رەچەڵەکناسی بەرێوەبەری کتێبخانەکەی وەربگرێت کە رێزێکی زۆری لە کۆشکەکانی سەراپای ئەوروپادا هەبوو. سەرەنجام گفتوگۆکان لەگەڵ لەندەن بەسەرکەوتوویی کۆتایی پێهات، و گیورگ لودفیگ بە میراتبەری تەخت و تاجی ئینگلتەرا ناسێنرا. لایبنتز لافی لێدەدا کە زیاتر ئەو هۆکاری ئەم سەرکەوتنە بووە بەڵام لێکۆڵینەوەکانی دواتر وێنەیەکی جیاوازتری نیشاندا. وا دیار بوو لایبنتز ئەم گفتوگۆ ناسکانەی تێکدابێت، چونکە بەیارمەتی جاسوێکی سکۆتلەندی بەناوی کیر کراسلەندی چوبووە ناو پەیماننامە نهێنیەکانیەکانەوە.

لایبنتز ئێستا کاتە زیادەکانی خۆی بە سەردانی کۆشکەکانی دراوسی بەسەردەبرد کە توانیبووی چەندین پلەو پۆستیان بۆخۆی لی بەدەستبهێنێ

لایبنتز لە رووی لۆژیکیەوە پرسە فەلسەفیەکانی بۆ دوو گروپ دابەشکرد: راستییە ئەقلّیەکان و راستیە ئابژێکتیڤەکان، ئەم جیاکارییە تاوەکو ئێستاش رۆڵێکی گرنگ لە فەلسەفەدا دەبینێت

(هەموو كاتەكان و بەموچەی تەواوەوە). چەندین ساڵ بوو كە لێپرسراوی كتێبخانەی كۆمەڵەی ناوداری ولفنبوتل بوو، هەرچەندە وێڕای پێشنیارە یەك لەسەر یەكەكانی بەتایبەتی لەبەڕێوەبردنی هەریەك لە پلانەكانی بۆ ڕێكخستنەوەی دووبارەی ئەو كۆمەڵە قەدەغەكرابوو. هەروەها، ئەكادیمیای زانستی ئەڵمانیا لە ئەنجامی نامەنوسینەكانی لەگەڵ سوفی شارلۆتی هەڵبژێردراو (شاژنی ئاینەدەی پروسیا) لە بەرلین دامەزرا. لایبنتز بەشێوەیەكی سروشتی ڕیزبەندی ناوەكانی دا كە خۆی وەكو یەكەمین سەرۆكی ئەو ئەكادیمیایە دانرا، بەڵام موچەكەی دڵتەنگی كرد. لەساڵی (1711) لەگەڵ پیتەری مەزنی(20) روسیادا چاویان بەیەكتری كەوت و پیتەر زۆر پێی كاریگەر بوو، كردیە ڕاوێژكاری كۆشكی پروسیا. بەڵام لایبنتز بەبوونی ئەو هەموو پلەو پۆستەی و دەتوانین بڵێین بەشێوەیەكی پاوانكاری سەرگەرمی هەندێ مەسەلەی ناپەیوەندیدار بە ئەركەكانی خۆیەوە بوو. ئەمەش جێگەی خۆشحاڵیە، چونكە وادیارە كاری ئەو لە بوارەكانی ماتماتیك و لۆژیكدا، كە بۆ ئەم قۆناغە دەگەڕێتەوە بەهایەكی بەردەوامتری هەبوو لە دۆزینەوەی ڕەوشێكی تازە بۆ جۆماڵی هەسێلەكانی كۆشك.

له ساڵی 1712 دا لایبنتز لە هانۆڤەرەوە بەرەو ڤیەننا بەرێكەوت. لێرەدا سەرقاڵی خستنەڕووی هەندێك لە بیروڕاكانی خۆی بوو بۆ ئیمپراتۆر. لەوانە ئەم پێشنیارە بوو كە ئەو دەست بە سەرۆك لەكاربكێشێتەوە، ئیمپراتۆرە هەزار ساڵەكەی خۆی هەڵوەشێنێتەوەو لەگەڵا روسیاو فەرەنسادا تێكەڵی بكات. بۆ هیچ كەس، جگە لە لایبنتز، مایەی سەرسوڕمان نەبوو كە ئیمپراتۆر بە باشیزانی ئەم پێشنیارە لە بەرچاو نەگرێت- و لایبنتزیشی بە لەبەرچاونەگرتنی داخوازییەكەی بۆ بەرپرسێكی پایەبەرز لە سیستەمی بەڕێوەبردنی ئیمپراتۆریەتدا خستە سەرسامیەوە. لەم قۆناغەدا لایبنتز لە خزمەت لانیكەم پێنج كۆشكی جیاوازدا بوو، با نەشێتە بێ ئینسافی، هەمیشە هانۆڤەری لەویستی خزمەتەكانی خۆی بە لەپێشتر دەزانی ((ئەگەر بتوانرێ ئەوانە بەخزمەت بزانرێت)). هانۆڤەریش لەژێر كاریگەری ئەودا مایەوە و واقوڕماوانە بەپێدانی موچەی بەڕێوەبەری كتێبخانەكە هەمیشە غایبەكەی بەردەوام بوو. ئێستا لایبنتز زیاد لە سی ساڵ بوو كە لەسەر مێژووی برونشڤیك لونبێرگ و هتد كاری دەكرد. لەماوەی ئەم قۆناغە درێـژەدا پێلەچوو نوسینەوەی رووداوە مێژووییەكانی گەیشتبێتە سەدەكانی ناوەڕاست. بەڵام گیورگ لودڤیگ، پادشای داهاتووی ئینگلتەرا، كاتێك كە زانی مێژووی بنەماڵەكەی هێشتا دەبێت هەزار ساڵی تریش لەخۆبگرێت تا لە سەر تەختەی شانۆ دەربكەوێت، زۆر خۆشحاڵ نەبوو. لەراستیدا هەروەك یەكێك لە ڕاڤەكاران باسیلەكات ئەوەی هانۆڤەرییەكان دەیانەویست هەر لەسەرەتاوە هیچ نەبوو جگە لە دەفتەرۆچكەیەكی بچووك نەبێت، كە بتوانن بۆ كاریگەری دانان لەسەر فەرمانڕەوا هاوتاكانیان دەستاودەستی پێبكەن. لە هانۆڤەرەوە چەندین نامەی هەڕەشە ئامێز بەرەو ڤیەننا بەرێكەوت، كە داوای گەڕانەوەی لایبنتزی دەكرد، سەرەنجام بەرپرسانی هانۆڤەر دەستیان بەهەنگاوی توند كردو موچەكەیان بڕی. بەڵام لایبنتز بەدڵكارییەوە سەرگەرمی داواكردنی پلەوپایە، هەوڵدان بۆ وەرێخستنی كۆمەڵگەی زانستی (كومانبەرە بەسەرۆكایەتی كـێ)، پێشنیارەكانی بۆ ئاینەدەی ئەوروپا، دەرئەنجامی توێژینەوە زمانناسییەكان، پێناوە موگناتیسیەكان لە سیبیریا و هتد بوو. لەدوای دوو ساڵە ئەوكاتەی كە لایبنتز بیستی شاژنی ئینگلتەرا كۆچی دواییكردووە دەستبەجێ لەویەڕی ئەوروپاوە بـەرەو هانۆڤەر تێی تەقاند، ئامادەیی هاوسەفەری سەرۆكەكەی بەرەو ئینگلتەرا- كە بێگومان سیستەمی تازەی پاشایەتی پلەو پایەكی بێ شوماری لەلابوو. لایبنتز كاتێك گەیشتە هانۆڤەر زانی كە گیورگ لودڤیگ سێ رۆژ لەمەوبەر بەرەو ئینگلتەرا بەرێكەوتوە. بەڵام خزمەتكارەكەی ئەو كتێبدارە غایبەكەی لەبیرنەكردبوو كۆمەڵێك ڕێساو یاسای تایبەتی لەبارەی مزووڵیەكانی ئەوەوە دەركردبوو. لەمەبەدوا نەدەبوو مۆڵەتی چوونەدەرەوەی هانۆڤەر بە لایبنتز بدرێت. لەراستیدا وایلەچوو ئـەو لـە كۆشكدا دەستبەسەركرابێت. لایبنتزی دامـاو هەركەس بـەرژەوەنـدی یان دەسەڵاتێكی هەبووایە بارگەوبنەی بۆ ئینگلتەرا تێك نابوو، لە هانۆڤەر تەنیا تڵپەو لیتەی كۆشك مابوونەوەو سوكایەتیان بە لایبنتز دەكردو ئەو ئێستا بۆتە بابەتی گاڵتەپێكردن. فەیلەسوفی لاوی تەڕپۆش كە سەردەمێك ڕازێنەرەوەی هۆڵەكانی پاریس و ڤیەننا بوو، ئێستا لە حەفتا ساڵی نزیك دەبێتەوە. زۆر چەماوە بەرێدا دەڕۆیشت و قەمور دەردەكـەوت، بەڵام هەر پێداگر بوو لەسەر ئەوەی كە جلوبەرگی كەشخە بپۆشێ بەداخەوە، بەهۆی رژدی لایبنتز ئەم جلوبەرگە زۆر لەبەركراوانە لەئێستادا ستایلەكەیان بەسەرچوو بوو. یەخە لۆچدار و كڵاوی پرچدارە لێوار ڕەشەكەی ماوەیەكی زۆربوو باویان نەمابوو، هەروەكو یەكێك لەپیاوەكانی كۆشك دەیگوت، لایبنتز وەكو ((ئاسەوارێكی كۆن)) وابوو.

تاج لەسەرنانی گیورگی یەكەم لە كاتی خۆیدا لە لەندەن ئەنجامدرا، و لایبنتزی هەمیشە گەشبین دەستیكرد بە ناردنی چەند پێشنیارێكی سەرەتایی دەربارەی ئەو لایەنانەی كە خۆی زیاتر ئامادەكردنیانی دەزانـی. وێـڕای رابـردووەكـەی لەبارەی كـورتـە مـێـژووی بنەماڵە، زۆر بەجدی پێشنیاریكرد كە وەكو مێژوونوسی ئینگلتەرا

دابـﻪزرێـت. بـﻪڵام هیچ دەعوەتێك لە كۆشكی پاشایەتیەوە نەهات. لایبنز لەناخەوە هەستی بە سوكایەتی دەكرد. بەڵام هەروەكو هەمیشە درێژەی بەكارەكەیداو كۆمەڵە زۆركراوێكی زیاتری بۆ جانتاكەی خۆی بەرهەمهێنا. تەنانەت كورتە مێژووی برونشویك لونیبرگ ی تا ساڵی 1009 بردەپێش. ئەوسا، لە پاییزی 1716 دا تووشی دەردەمیران ی توند بوو، ناچار بوو بۆ ماوەیەكی دوورودرێژ لەسەر جێگە ئارام بگرێت. رۆژ بە رۆژیش لاوازتر دەبوو، سەرەنجام لە 14 نۆڤەمبەری 1716 دا كۆچی دوایكرد. بەمەی كە جۆرج ((گیورگ)) ی یەكەم لە حاڵەتی چاوپێكەوتن لە یەكێك لە كۆشكەكانی نزیك بـوو، نە ئـەوو نە كەسێك لە كۆشكەكەی نەهاتنە بەخاكسپاردنەكەی لایبنز. تاكە بەرپێكەری ئەو بۆسەر قەبران سكرتێرە وەفادارەكەی ئەكهارت بوو كە ماوەیەكی زۆر دوای ئەوە بووە یەكەمین بیرەوەری نووسی ئەربابە بێوێنەكەی. وێنەیەك كە ئەو دەیكێشی لە پیاوێكی زۆرجـار بیربڵاو، و تا رادەیـەك سەیر، بوو كە باسی هیچ كەسی بەخراپە نەدەكرد. لەوانەیە تەنها چێژی ناوداری دەعوەتكردنی مناڵانی كۆشك بوبێت بە یاریكردن لەسەر فەرشی ژوورەكەی، كاتێ دەیانەویست برۆن بەهەر یەكەیان شیرینیەكی چكۆلەی پێدەدان و ئەوسا لەكاتی دیاریكراوی خۆیدا دەگەڕایەوە لای كاغەزەكانی، كـە شـەوو رۆژ كـاری لەسەر دەكردن، بەبێ ئەوەی كە لەسەر كورسیەكەی خۆی هەڵبستێت.

وتەی كۆتایی

لایبنز یەكەمین فەیلەسوفی گەورەی ئەڵمانی بوو. هەروەها یەكەمین كەس لە هاونیشتمانیەكانی كە سیستەمێكی فەلسەفی هەمەلایەنی بەدیهێنا- كە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا بووە شتێكی شیاو و گرنگ. نەریتێك كە لەگەڵ لایبنزدا دەستیپێكرد، دەستپێكی پێرستێك بوو كە زۆربەی سیما فەلسەفیە دیارەكانی ئەم دوو سەد ساڵەی دوایی لەخۆدەگرت. ئەم دەستنوسە لەخۆگری كانت، هیگڵ، شۆپنهاوەر، نیچە، ڤینگنشتاین، و هایدگەرە.

لە درێـژەی ئـەم قۆناغەدا پـرۆسـەی هاوشێوە لەبواری مۆسیقاشدا بەرجەستەبوو، كە ئەڵمانیەكان ئەوەشیان تا رادەیەكی زۆر بە قەڵەمڕەوی خۆیان دەزانی. ئەمجارە پێرست لە باخ- ەوە دەستپێدەكات و لە مۆزارت و بتهۆڤنەوە دەگات بە ڤاگنەر. بۆ ئەم باڵادەستیە بەڵگەگەلێكی زۆر پێشنیار كراوە. پەسەندترینیان پەیوەندی بە سروشتی هاوبەشی فەلسەفەو مۆسیقاوە هەیە. هیچكامیان دەربڕینێكی ورد لەبارەی ژیانی رۆژانەوە لەخۆناگرن بەوجۆرەی كە لە رۆماندا بەرچاودەكەوێت.

ئەم ساڵانە ساڵانی دەسەڵاتی روو لەزیادبوونی پرۆسیا بەسەر دەوڵەتانی بەدەر لەهاو ئەڵمانیا بوو. پۆست و بیرۆكراسی هەمەلایەنەی ئازادی دەربڕینیان بێ ئەندازە بە نەخوازراو دەزانـی. زۆریـك لـە سیما هۆشمەندو ئەفرێنەرەكان كـە مومكین بـوو رۆمـان بنوسن باشترینیان بینە مۆزیكژان یان فەیلەسوف. ئەمانە زیاتر ئاشنایەتییان لەگەڵا ((كـاری باشی))دا هەبوو. هیچ كێشەو بەرەیەكی پێراگەیشتو رووبەرووی دۆخـی مـەوجـودی بیرۆكراسیانە نابێتەوە. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا بەرهەمەكانی كانت لە سەردەمی پاشا فێردیكی مەزن قەدەغە بوو. بەڵام كاتێ كە بە جێگیرەوەكەی ((هیگڵ)) دەگەین، دەزانـیـن فەلسەفە سیستەمیەكەی بەهەمان رادەی سیستماتیك شكۆ دەبەخشێتە دەوڵەتێك. دەزانین كە ئەم سیستەمە، هاوچەرخانی هیگڵ، شۆپنهاوەری خستەبەر بای سەركۆنەكردن. بەڵام شۆپنهاوەر تەنیا سیستەمی فەلسەفی هیگڵی سەرقاڵكرد بەكێشەوە، نەك سیستەمی دەوڵەتێك. ئەو لە دیدگا سیاسیەكانیەوە زۆر بە كۆنەپارێزی مایەوە، فەلسەفە رەشبینانەكەشی بەتەواوی تا دواهەمین ساڵانی ژیانی بایەخی پێنەدرا.

فەیلەسوفێكی گـەورەی نـاوداری تـری سـەدەی نۆزدەهەمی ئەڵمانیاش تا رادەیەكی زۆر هەمان چارەنووسی هەبوو. لە كۆتاییەكانی ئەو سەدەیەدا، نیچەش لەسەردەمانی تەمەنی خۆیدا تا رادەیەك بەشێوەیەكی باش بایەخی پێنەدرا، زۆربەی تەمەنی خۆشی دوور لە نیشتمان بەسەربرد. تەنیا ئەوكاتەی كە تووشی شێتی بوو گەڕایەوە بۆ ئەڵمانیاو لەوێ

بیركردنەوەی ئێمە پشتی بە دوو بنەمای گەورە بەستوە: بنەمای لێكدژی(پارادۆكس)، كە هەمان بنەمای لەیەكتری چووەكانە... و دووەم بنەمای هۆكاری بەس بوو، كە لەسەر بنەمای ئەوە دەڵێین هیچ واقعیەتێك ناكرێت بێتەدی یان بوونی هەبێت. و هیچ راڤەیەك ناتوانێت راستگۆ بێت مەگەر هۆكاری بەس بوو بۆ ئەوەی كە دەبێت بەوجۆرە بێت

بۆ تەواوکردنی قۆناغەکانی تەمەنی بە خەستەخانەی دەروونی سپێردرا.

ئـەمـجـۆرە هەڵسوکەوتەی ئەڵمانیا لەگەڵ فەیلەسوفەکانیدا لەسەدەی بیستەمیشدا دەنگیدایەوە. ڤیتگنشتاین بـەپێـچـەوانـەی پێشینانی خـۆیـەوە یەهودیەکی ڤیەنایی بیرئالۆز (بەو مانایەی کە لەهەمان شـارو هەمان ئاینی هـاوچـەرخـی خـۆی، فرۆیـد) بـوو. ئـەویـش زۆربـەی سـەردەمـانـی ژیانی دوور لە نیشتمان و وانەبێژی لـە کامبرێجی ئینگلتەرا بەسەربرد. لەهەمانکاتدا سیمایەکی تری گەورەی فەلسەفەی ئەڵمانیا، هایدگەر، لەکاری وانەبێژی لە فرایبۆرگی ئەڵمانیا مایەوە. ئـەویـش وەکـو هیگڵ پشتگیری لە دەوڵەتی هەڵبژارد، هەرچەندە ئێستاکە تۆتالیتاریزمی توندی دەسەڵاتی پرۆسیا جێی بۆ خەیاڵپلاویە ئەژدیەرستانە دیکتاتۆرییەکەی هیتلەر کـردبـۆوە. بەزەحمەت دەتـوانـرێ پێهێنەپێش چاومان فەیلەسوفێکی دڵکار بەو شتە پێکەڵکانەوە هـاودەنـگ بێت، بەڵام لەبارەی هایدگەرەوە وادەردەکەوێت کە ئەمە زیاتر بەهۆی بێ ئاگاری و بـەرزەفـڕی پیشەییەوە روویدابێت. خـودی فەلسەفەی هایدگەر رێگە بە لێکدانەوەی هەمەجەشن دەدات. ئەم شیکردنەوانە لە ئێگزیستانسیالیزمی سارتەرەوە بگرە تا پێکهاتەخوازی فۆکۆو دریـدا (پێویستە هەندێ پێکهاتەی ((رەمـەکـی)) فاشیزمیشی بـۆ زیـاد بکرێ) دەگرنەوە. بەهەموو شێوەیەك وادەردەکـەوێت بە هایدگەر لقێك لە رسکی گەورەی ئەڵمانی، کە بە لایبنتز دەستپێکردبوو، کۆتایی پێهاتبێ. ئێستا لقە تازەکانی ئەو لە شوێنەکانی تری ئەوروپا بنجیان داکـوتـاوە، کە لەوێ شکۆفەی پێکهاتەخوازیەکی سەیرو ئامۆیان بەعەتر و بۆی فەرەنسی داوە.

لـقـەکـانـی تـری رسـکـی ئـەڵـمـانـی لە فەلسەفەدا، کە نوێنەرەکەی ڤیتگنشتاینە، لە بیابانەکانی زمانشیکاری دا بەکۆتا گەیشتوە. بۆ پەیرەوانی ڤیتگنشتاین، مەسەلە گەورەکانی فەلسەفە بەشێکی نـەزۆر زیـاد لـە هـەڵـە زمانەوانیەکان کـەمـکـراونـەتـەوە. لایبنتز لـەوانـەیـە هەڵەیەکی زۆری لەتەمەنی خۆی و بگرە لە فەلسەفەکەی خۆیشیدا کردبێت، بەڵام خۆشبەختانە ئەمانە زۆر سەرنجراکێشتر بوون لە هەڵە زمانەوانیە پەتییەکان.

لە نوسینەکانی لایبنتز

مـۆنـاد، ئـەوەی کە لـێـرەدا قسەی لێوە دەکەین شتێك نیە جگە لە گەوهەرێکی سادە کە لە پێکهاتەکاندا هەیە، سادە واتە پارچەدار نیە.

گەوهەرە سادەکان دەبێت هەبن، چونکە پێکهاتەکان هەن، چونکە پێکهاتە شتێك نیە جگە لە کۆمەڵێك یان کەڵەکەبوونێك لە سادەکان.

لەو شوێنەی کە کوت و پارچە نەبێت، نـە رەهـەنـد رەخـسـاوە، نـە فـۆرم، نە دابـەشـبـوون. و ئـەم مـۆنـادانـە ئەتۆمە راستینەکانی سروشت و بەکورتی پێکهاتەی ((سەرەتایی)) هەموو شتەکانن.

مۆناد ناسی، بەشەکانی 1-3

مـۆنـاد ناکەوێتە بـەر مەترسی پارچە پـارچـەبـوون و بـۆنـەوەی کـە وەکـو گەوهەرێکی سادە بتوانێت لە پرۆسەی سروشـتـدا لـەبـەریـەك هەڵبوەشێتەوە رێگەیەکی گونجاو بوونی نیە.

هەربۆیە، بۆ ئەوەی کە گەوهەرێکی سادە بتوانێت لە پرۆسەی سروشتدا دەستپێبکات رێگەیەك بوونی نیە، چونکە ناتوانێت لە هیچ پێکهاتەیەك دروست ببێت.

بـەمـجـۆرە دەتـوانـرێـت بـوتـرێـت مـۆنـادەکـان تـەنـیـا دەتـوانـن هـەمـوو بەیەکجار دەستپێبکەن و کۆتاییان بێت، بەدەربرینێکی تر تەنیا دەتوانرێت بە خوڵقاندن دەستپێبکەن و بەوێرانکردن کۆتاییان پێ بێت، بەوجۆرەی پێکهاتە بە پارچە دەست پێدەکات و کۆتایی پێدێت.

مۆناد ناسی بەشەکانی 4-6

رێگەیەك نیە بۆ روونکردنەوەی ئەوەی کە مۆنادێك چۆن دەتوانێت لە ناخی خۆیدا بەهۆی شتێکی تری ئەفرێنراوەوە بگۆڕێت، چونکە زەحمەتە بتوانرێت شتێك لەناویدا بگوێزرێتەوە و یان دەستپێکی هـەرجـۆرە بزوتنەوەیەکی ناوەکی وێنا بکرێت و بزوتنەوەیەکی ناوەکی لەوجۆرە ناتوانێت دەستپێبکات، ئاراستەکە روو لەوە، زیاد یان کەم دەکـات، بەوجۆرەی کە لە پێکهاتەکاندا روودەدات، دەتوانرێت گـۆڕان لەنێوان پارچەکاندا رووبـدات. مۆنادەکان پەنجەرەیان نیە کە شتی بتوانی بچێتە ناویەوە یان لێی بێتە دەرەوە.

مۆناد ناسی بەشی 7

هەقیقەتە سەرەتاییەکان، کە بەهۆی ئاگامەندیەوە زانـراون، دوو جۆرن. یان هەقیقەتە ژیرییەکانن یان هەقیقەتە واقـیـعـیـەکـان. هەقیقەتە ژیرییەکان پێویستن. واتـە نـاتـوانـرێـت نکۆڵیان لێبکرێت. دژایەتیکردنیان ئەستەمە. هەقیقەتە واقیعیەکان شـیـاون. واتـە دژایـەتـیـکـردنـیـان شـیـاوی رەخـسـانـن. هەقیقەتە سەرەتاییەکانی ئەقڵ ئەوانەن کە من بەناوی گشتی ((ئەم وەك ئەوی)) ناو دەبـەم، چونکە ئـەوان تەنیا شتێکی (تاك) بەشێوەی جیاواز دەردەبڕن، بەبێ ئەوەی کە شتێك فێری ئێمە بکەن. نمونە ئەرێنیەکانیان لـەمـجـۆرەن: ((هەموو شتێ ئەوەیە کە هەیە))، ((ئەلف ئەلفە، ب ب))یـە، لاکێشە یەکسانە بە لاپاڵوی لاکێشە)).. ئێستا دەگەین بە (ئەم وەك ئـەوی) نەرێنی، کە نە پەیوەندییان بە

بنەمای لێکدژییەوە هەیە، نە بە بنەمای لەیەکتری نەچووەکانەوە. بنەمای لێکدژی بە شێوەیەکی گشتی ئەمەیە: راڤەکە یان راستگۆیە یان درۆزن...

کۆی بەرهەمەکانی، ج پێنج 343

بیرکردنەوەی ئێمە پشتی بە دوو بنەمای گەورە بەستوە: بنەمای لێکدژی(پارادۆکس)، کە هەمان بنەمای لەیەکتری چووەکانە... و دووەم بنەمای هۆکاری بەس بوو، کە لەسەر بنەمای ئەوە دەڵێین هیچ واقعیەتێك ناکرێت بێتەدی یان بوونی هەبێت، و هیچ راڤەیەك ناتوانێت راستگۆ بێت مەگەر هۆکاری بەس بوو بۆ ئەوەی کە دەبێت بەوجۆرە بێت نەك بەدەر لەمە، بوونی هەبێت، هەرچەندە لە زۆربەی بوارەکاندا بەڵگەکان ناتوانن بۆ ئێمە زانراوبن.

مۆنادناسی، بەشەکانی سەرەتا

لەبارەی راڤەی یەك بەخستنەسەری دوو دەبێتە سێ- ئەمە تەنیا پێناسەی دەستەواژەی سێ یە. راستە کە ئەمە راڤەیەکی شاراوەی لەخۆگرتووەو ئەو ئەمەی کە بیرۆکەکانی ئەم ژمارانە رەخساون. ئەمە لێرەدا بە ئاگامەندی دەزانین، لەم رووەوە دەتوانین بڵێین پێناسەکان، کاتێ کە شیاوی ئەوان بێ ناوبژیوان بەڵگەنەویستە، لەخۆگری زانیاری ئاگامەندین.

مۆنادناسی، بەشەکانی واڵادەر

بەتەواوی راستە کە بڵێین ژمارەی شتەکان بێکۆتاییە. واتە هەمیشە شتگەلێك زیاد لەوەی کە دەتوانین دەستنیشانی بکەین بوونیان هەیە. بەڵام بەئاسانی دەتوانرێت بسەلمێنرێت ژمارەی ناکۆتایی، هێڵی ناکۆتایی، یا هەر ئەندازەیەکی ناکۆتایی تر، ئەگەر ئەمانە وەکو هەموو راستییەکان لەبەرچاو بگرین، بوونیان نییە... بەدەربڕینێکی ورد ناکۆتایی هەقیقی تەنیا لە رەهادا بوونی هەیە کە بەسەر هەر پێکهاتەیەکدا لەپێشەو لەزیادبوونی پارچەکان پێك نەهاتووە. ئەندێشەی کۆتایی و ناکۆتایی تەنیا جێگەیەکی گونجاوە کە برێك یان زۆرینە بوونی هەیە. ناکۆتایی راستینە ((گۆڕان))ێك نیە: رەهایە. لەراستیدا بەوردی لەگەڵ گۆڕانی ئەودایە کە خۆمان سنوردار دەکەین و کۆتایی پێك دەهێنین.

تێزە تازەکان لە تێگەیشتنی مرۆیی، بەشی 17

هەر مۆناد (یان گەوهەر)ێك شتێکی لە بێکۆتاییدا هەیە، چونکە لەخۆگری هۆکاری خۆیەتی: خودا. واتە دۆخێك لە هەموو شت زانی و هەمە توانایی لەودا هەیە. چونکە لە تێگەیشتنی تەواوی هەموو گەوهەرێکی تاکدا، تێکڕای هەڵگیراوەکانی ئەو چ زەروری و چ ژێهاتی، و هەروەها رابردوو ئێستاو ئایندەی ئەوی جێکرتۆتەوە. هەموو مۆناد (یا گەوهەرێك) گشت گەردوون (هەمگەل) بەپێی پێگەو لایەنی خۆی دەردەبڕێت، چونکە شتەکان بۆ ئەو دەگەڕێنەوە. کەواتە پێویستە هەندێ لە هەستەکانمان، بەهەر رادەیەك کە رۆشن و روون بن، بە ئاڵۆزی بمێنێتەوە، چونکە لەخۆگری ئەوشتانەن کە بێکۆتان.

کۆی بەرهەمەکانی، ج دوو، 311

چەمکی هەماهەنگی پێشووی بونیاد لە چەمکی مۆناد (یان گەوهەن) ئەنجام دەدرێت. چونکە بنەمای ئەمە، ئایدیای هەر مۆناد (یان گەوهەن)ێك لەخۆگری هەموو ئەوانەیە بۆی روودەدات... بەراستی ئەمە پەرجوویەکە لە سیستەمی بنەڕەتی هەماهەنگی پێشوەخت. بەڵام ئەمە تەنیا لەسەرەتادایە، کە خودا دەچێتە ناویەوە. لەدوای ئەوە هەر شتەو رێگەی خۆی لە دیاردە سروشتیەکاندا بەپێی یاسا رۆحی و جەستەییەکان، تەی دەکەن... ئەمە گریمانەیە، دڵخوازانە نیە، هەرچەندە ناتوانرێت ئەوە بەشێوەیەکی پێشوو بسەلمێنرێت.

کۆی بەرهەمەکانی، ج سێ، 144

فەلسەفەی من... لەخۆیدا کامڵ نیە، و بانگەشە ناکەم بۆ هەرچیەکی کە کەسانی تر بیریان لێکردۆتەوە دەتوانن بەڵگە بهێننەوە، بەڵگەیەکم هەیە... بە بڕوای من زۆربەی سیستەمە فەلسفیەکان بەشێوەیەکی گشتی لەوەی خوازیاری راستی و دروستی ئەون، راستن بەڵام نەك لەوەی خوازیاری نەبوونی راستی و دروستی ئەو بن

کۆی بەرهەمەکانی، نامەکان

باش دابەش دەبێت بۆ سەرڤانی، بەچێژ، و بەسوود. بەڵام بە باوەڕی من لەبنەڕەتەوە هەرچیەك بێت دەبێت لەخۆیدا بەچێژ بێت، یان بەشتێکی تر کۆتایی بێت کە هەستێکی بەچێژمان دەداتێ واتە باش یان چێژبەخشە یان بەکەڵك. سەرڤانی بۆخۆی بریتییە لە یەك چێژی دەروونی.

تێزە تازەکان لە تێگەیشتنی مرۆیی بەشی 20

مێژووی رووداوە گرنگەکانی فەلسەفە

سەدەی شەشەمی (پێش زاین): سەرهەڵدانی فەلسەفەی خۆرئاوا بە ئەندێشەکانی تالیس مەلتی

کۆتایی سەدەی (پ.ز): مردنی فیساگۆرس

399 (پ.ز) : سوقرات لە ئەسینا فەرمانی مردنی بەسەردا دەسەپێنرێت.

387 (پ.ز) : ئەفلاتۆن ئەکادیمیاکەی خۆی کە بەیەکەمین زانکۆ دەژمێردرێت لە ئەسینا دادەمەزرێنێت.

335 (پ.ز) : ئەرەستۆ قوتابخانەی لیسیۆم

لە ئەسینا بنیاتدەنێ کە دەبێتە رکابەری ئەکادیمیا.

324 (ز) : ئیمپراتۆر ((کۆنستانتین)) پایتەختی ئیمراتۆریەتی رۆما دەگوازێتەوە بۆ شاری بیزەنتە.

400 : قەشە ئاگۆستین کتێبی (دانپیانانەکان)ی خۆی دەنوسێ، فەلسەفە لە خوداناسی مەسیحیدا دەبێتە شتێکی ئەستەم.

410 : رۆخانی ئیمپراتۆریەتی رۆما بەدەستی بەربەرییەکان

529: داخستنی ئەکادیمیای ئەسینا بە فەرمانی ئیمپراتۆر یۆستینین، کە ئەمەش نیشانەی کۆتایی چەرخی حیکمەتی یۆنانی و سەرەتای چەرخی تاریکی بوو.

ناوەراستی سەدەی سیانزەهەم: تۆماس ئەکویناس باسەکەی خۆی لەسەر ئەرەستۆ دەنوسێ. سەردەمی فەلسەفەی قوتابخانەی (سکۆلاستیك).

1453 : روخانی بیزەنتی بەدەست تورکەکان، کۆتایی سەردەمی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی.

1492 : کریستۆف کۆلۆمبس دەگاتە ئەمریکا. سەردەمی رێنسانس لە شاری فلۆرەنسا و سەر لە نوێ ژیانەوەی رێنماییە یۆنانیەکا ن

1543 : کۆپەرنیکۆس کتێبی (دەربارەی سوڕانەوەی هەسارە ئاسمانیەکان) بڵاوکردەوە و لەڕووی ماتماتیکیشەوە سەلماندنی کە زەوی بە دەوری خۆردا دەسورێتەوە.

1633 : کەنیسە گالیلۆی ناچارکرد کە بە فەرمی نکوڵی لە تیۆری سەنتەربوونی خۆر بکات.

1641 : دیکارت (رامانەکان)ی خۆی بڵاودەکاتەوە. دەستپێکی چاخی فەلسەفەی مۆدێرن.

1677 : کتێبی (ئاکار)ی سپینۆزا لە دوای مردنی، مۆڵەتی بڵاوکردنەوەی دەدرێتێ.

1687 : نیوتن کتێبی (بنەماکان) بڵاودەکاتەوە و تیایدا بە ناسینی چەمکی (کێشکردن)ەوە خەریك دەبێت.

1689 : لۆك (ناميلکەيەك دەربارەی تێگەیشتنی مرۆڤ) بە چاپدەگەیەنێ. دەستپێکی سەردەمی فەلسەفەی ئەزمونگەرایی.

1710 : بیرکلی کتێبی (بنەمای زانستە مرۆییەکان) بڵاودەکاتەوە و ئەزمونگەری دەگەیەنێتە سنوری تازەتر.

1716 : مردنی لایبنتز

1740-1739 : هیوم (نامیلکەیەك لەبارەی سروشتی مرۆییەوە) بڵاودەکاتەوە و ئەزمونگەرایی تا رادەیەکی لۆژیکی تر دەباتە پێش.

1781 : کانت کە لە خەوی دۆگماتیکی خۆی بە ئاگاهاتۆتەوە بە یارمەتی هیوم کتێبی (رەخنەی ئەقڵی پەتی) بڵاودەکاتەوە. سەردەمی شکۆداری میتافیزیکی ئەڵمانیا دەستپێدەکات.

1807: شۆپنهاوەر کتێبی (جیهان وەکو ئیرادە و وێناکردن) بڵاودەکاتەوە و فەلسەفەی هیندی لە میتافیزیکای ئەڵمانیدا دەخاتەڕوو.

1889: نیچە بە راگەیاندنی ئەم بابەتەی کە (خودا مردووە) لە شاری تۆرینت دووچاری شێتی دەبێت.

1921: ڤیتگنشتاین (پەیامی لۆژیکی – فەلسەفی) خۆی بڵاودەکاتەوە و بانگەشەی ئەوە دەکات کە تیایدا گەیشتۆتە دوا رێگە چارەی مەسەلە فەلسەفیەکان.

دەیەی 1920: ئەڵقەی ڤیەننا، برەویدا بە پۆزیتیڤزمی لۆژیکی.

1927: هایدیگەر کتێبی (بوون و کات) چاپدەکات، کە باس لە جیابوونەوەی فەلسەفەی شیکاری و فەلسەفەی ئەوروپایی دەکات.

1943: سارتەر بە بڵاوکردنەوەی کتێبی (بوون و نەبوون) هزرەکانی هایدگەر تەواو دەکات و فەلسەفەی بونگەرایی دەخاتەڕوو.

1953: بڵاوبوونەوەی کتێبی (لێکۆڵینەوەی فەلسەفیەکان) ی ڤیتگنشتاین لە دوای مردنی لوتکەی سەردەمی زمانشیکاری.

رۆژمێری ژیانی لایبنتز

1646/ لەدایکبوون لە لایپزیگ ی ئەڵمانیا

1652/ مردنی باوکی

1661/ چوونی بۆ زانکۆی لایپزیگ بۆ خوێندنی ماف لە تەمەنی چواردە ساڵیدا.

1666/ وەرنەگیرانی لە پلەی دکتۆرای ماف لە لایپزیگ بەهۆی تەمەنەوە وەرگرتنی دکتۆراکەی لە زانکۆی ئالتدۆرف ی نۆرنبێرگ.

1667/ دامەزراندنی لە کۆشکی ئۆسقۆف ماینتس.

1672/ ناردنی بۆ پاریس بەمەبەستی کاری دیپلۆماسی لە کۆشکی لویسی چواردەهەم.

1675/ تەواوبوونی کۆتایی (حاسیبە) پێشکەوتووەکەی دۆزینەوەی بیردۆزەی ژمێرەیی (بەبێ ئەوەی ئاگاداری ئەوەبێت کە نیوتن پەرلەو، ئەمەی دۆزیوەتەوە).

1676/ وەرگرتنی پلەوپایە لە کۆشکی دۆکی هانۆڤەر و دیداری سپینۆزا لە هۆڵەندا لە سەفەر بۆ ئیش وەرگرتن لە هانۆڤەر

1680/ مردنی دۆکی پیری هانۆڤەر و جێگرتنەوەی براکەی، کە حەزبلەکرد هەڵبژێردراوی هانۆڤەر بێت.

1685/ لایبنتز راسپاردەی لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی مێژووی بنەماڵەی هانۆڤەر بەمەبەستی دەستەبەرکردنی هەڵبژاردنی دۆك، وەردەگرێت.

1692/ دۆکی هانۆڤەر زیاتر بەهۆی هەوڵەکانی لایبنتزەوە هەڵدەبژێردرێت.

1698/ هەڵبژێرداوی هانۆڤەر دەمرێت و کوڕە بێ دەربەستەکەی (گیورگ) جێگەی دەگرێتەوە.

1700/ لایبنتز دەبێتە یەکەمین سەرۆکی ئەکادیمیای نوێی زانستی پرۆسیا، کە هەوڵێکی زۆریدا بۆ بونیاتنانی.

1714/ هەڵبژێردراوی هانۆڤەر دەبێتە پاشای ئینگلستان و سەفەر بۆ لەندەن دەکات و لایبنتز بەجێدەهێڵێت. لایبنتز سەرەنجام مۆنادناسی بڵاودەکاتەوە کە کەڵاڵەی گشتی سیستەمی فەلسەفەکەیەتی.

1767/ مردنی لایبنتز لە هانۆڤەر.

دەقی پێشنیارکراو بۆ خوێندنەوە

E.J. Aiton, Leibniz: A biography ((hilger,1985

ئەمە ئاکە ژیاننامەی پێکەموکورییە بە زمانی ئینگلیزی لە ژیانی فرە هەمەچەشنی لایبنتز. گەڕان بۆ ئەو لە کتێبخانەی زانکۆکان و کتێبخانە جی بڕواکان، کارێکی نایابە.

Nichilas Jolley, ed., the Cambridge companion to Leibniz (Cambridge .(university press, 1994

چەند ئامیلکەیەك بۆ خوێنەری ناپسپۆڕ لە پسپۆڕ لە رەهەندە جیاوازەکانی فەلسەفەی لایبنتز.

Gottfried Willelm Leibniz, philosophical papers and letters .((kiuwer, 1976

ئەم بەرهەمە باشترین هەڵبژاردەی بەرهەمە پڕ قەوارەکانی لایبنتزە، زۆربەیان تا ماوەیەکی زۆر لەدوای مردنی لە جانتاکەیدا مانەوە

Gottfried Willelm Leibniz, philosophical writings, G.H.R. (Parkinson, ed. (everyman,1990

هەڵبژاردەیەك لەبەرهەم و نوسینە هەرەباشەکانی ئەو، لەوانە مۆنادناسی

Bertrand Russell, A critical Exposition of the Philodophy of Leibniz .((routledge, 1993

ئەم بەرهەمە کلاسیکە بەرچاو روونترین و لەوانەیە گەنگەشە هەڵگرترین رەخنەی لایبنتز بێت.

سەرچاوە:

آشنایی با لایبنتس، پل استراترن، ترجمەی فریدون فاطمی، نشر مرکز، چاپ اول 1387

پەراوێزەکان:

1- داشۆرین: لەئاو هەڵکێشان، رێورەسمی تایبەتی هەندێك ئاین (وەك ئاینی مەیسحی) بۆ باوەڕهێنانی کەسێك کە لەگەڵا شۆردن یان تمایشی شۆردنیدا هاوڕێیە.

2- وایمار: (weimar) شارێکی فەرهەنگییە کە دەکەوێتە ناوجەرگەی ئەڵمانیا لە ویلایەتی تورینگن. بەهۆی دامەزرانی کۆماری وایمار (1933-1919) خاوەن بایەخێکی مێژووییە.

3- زێڕاوکێشی: وشککردنی ئاوی زۆنگاو. کاری دروستکردنی زێوار.

4- ئەڵمانیای ئەو سەردەمە دابەشکرابوو بۆسەر چەند شالیارێکی سەربەخۆ، کە حەوت دانەیان لە هەڵبژاردنی ئیمپراتۆری ئەڵمانیادا مافی دەنگدانیان هەبوو.

5- مینگ: ئیمپراتۆری مینگی مەزن: بنەماڵەی پاشایەتی چین لەساڵی 1368 تا ساڵی 1644 زایینی بوو. کە لەدوای رووخانی سیستەمی پاشایەتی مەغۆلەکان دامەزرابوو.

6- روکوکو: بەفەرەنسی(Rococo) زاراوەیەکە لەمێژووی هونەردا بۆ وەسفکردنی هونەری جوانکاری لەبوارەکانی تەلارسازی و نیگارکێشان و پەیکەرسازی و.......هتد. ئەم زاراوەیە سەرەتا لەلایەن پیر- موریس کی لەساڵی 1797 لەپێکهاتەی دەستەواژەی فەرەنسایی(rocaille) و دەستەواژەی ئیتالی (baroco) وە دروستبووە.

7- راین: رووبارێکە لە وڵاتی ئەڵمانیا.

8- سەرێۆسقۆف: پلەیەکی بەرزتر لە قەشە. کاردینالیشی پێدەوترێت. پلەیەکە لە کڵێسای کاسۆلیك.

9- دۆشس: ژنی دۆك.

10- بیچ:

11- دۆك نشین: زاراوەیەکە وەکو میرنشین، سنوری دەسەڵاتدارێتی دۆك.

12- دەربار: کۆشکی پادشاو ئیمپراتۆر.

13- کتێبدار: بەکەسێك دەوترێت کە کاری کتێبخانە بکات وەك: بەڕێوەبردن و ریزبەندی و پێڕستکردن و ....هتد. هاوشێوەی زاراوەی دوکاندار، سەرمایەدار

14- بەردی فەیلەسوفان: تەنێك بووە کەبەهۆیەوە تەنی کەم بایەخیان دەگۆڕی بۆ تەنی پڕ بایەخ. ئەم تەنە بێگومان بەرد نییە. بەڵکو شتێکە وەکو بەرد رەقەو وەکو مۆم نەرمە، ئامرازێکی ئەفسوناوییە لە کیمیاگەریدا.

15- ئالزاس (بەفەرەنسی Alsace) یەکێك لە 26 دەڤەرەکەی فەرەنسایە کە کەوتۆتە خۆرهەڵاتی ئەم وڵاتەو لەسەر سنوری ئەڵمانیاو سویسرایە.

16- وێلفێبوتلا: (بەئەڵمانی wolfenbuttel) دەکەوێتە ویلایەتی نیلێرژاکسین لە ئەڵمانیا.

17- لیسبۆن پایتەختی وڵاتی پورتوگالە.

18- میکانیکی کوانتۆم لقێکە لە زانستی فیزیك کە باس لە فیزیکی لە ئەندازەی ئانۆدا دەکات.

19- گلوستەن:

20- پیتەری مەزن:(1725-1672) پادشای روسیا بوو کە روسیای تێزاری لە حاڵەتی هێزێکی ناوچەییەوە کرد بە هێزێکی گەورەی جیهانی و ئیمپراتۆریای روسیای دامەزراند.

Leibniz